

**ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ОБ'ЄДНАННЯ
«АГЕНЦІЯ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ»**

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

СУЧАСНИЙ СТАН ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Автори: Іванюк І.В., Овчарук О.В., Терещенко А.Б.

Дослідження здійснено за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» в рамках проекту «Сучасний стан громадянської освіти в Україні та європейських країнах»

Результати дослідження було обговорено під час науково-практичних семінарів в Інституті інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України та Київського ліцею бізнесу за участі представників наукової, науково-педагогічної громадськості.

© ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики»

Київ - 2013

ЗМІСТ

Подяка

Умовні скорочення

Вступ

Методологія дослідження (Іванюк І.В., Терещенко А.Б.)

Розділ І. Загальний огляд проектів з питань громадянської освіти в системі загальної середньої освіти в Україні (Овчарук О.В.)

- 1.1 Концепції громадянської освіти
- 1.2 Проект «Освіта для демократії в Україні»
- 1.3 Проект «Громадянська освіта – Україна»
- 1.4 Проект «Навчальний тур з громадянської освіти» (2002 р.)
- 1.5 Програма «Практичне право» та «Дебати» Інформаційно-методичного центру "Дебати»
- 1.6 Українсько-швейцарський проект «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні»
- 1.7 Проект Благодійної організації «Вчителі за демократію та партнерство» «Забезпечення якості освіти для демократичного громадянства»
- 1.8 Проект ЄС ПРООН «Спільнота споживачів та громадські об'єднання»
- 1.9 Проект ОБСЄ «Зелений пакет»
- 1.10 Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні (ЄС ПРООН)
- 1.11 Інституції та організації, що працюють в системі громадянської освіти

Розділ ІІ. Контент-аналіз посібників та програм з громадянської освіти, розроблених в рамках міжнародних проектів (Овчарук О.В.)

- 2.1. Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його навчання (2009 р.) (Підручник для студентів педагогічних ВНЗ), автори Бакка Т.В., Ладиченко Т.В., Марголіна Л.В., Дубровський В.Ф., Желіба О.В., Клепко С.Ф., Мелещенко Т.В.
- 2.2. Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас. Навчальний посібник / Бакка Т. В. , Ладиченко Т. В. , Марголіна Л. В. та ін. - Х. : Вид. група "Основа" , 2009. – 207 с.
- 2.3. Ми – громадяни України: навчальний посібник з громадянської освіти (для апробації). 9(10) клас /За ред. О.І.Пометун.- К.,2001.
- 2.4. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти. Пометун О., Ремех Т., Ламах Е. За ред. О.І.Пометун. — К., АПН, 2001. — 128 с.
- 2.5. Навчальний посібник «Громадянська освіта: теорія і методика навчання», виданий в рамках проекту «Громадянська освіта -Україна.- Асламова Т., Бакка Т. та ін. Громадянська освіта: теорія та методика навчання. - Посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: ЕТНА-1, 2008. – 174 с.
- 2.6. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя. - Київ, 2008.- Видавництво Етна-1.- 194 стор.
- 2.7. Посібники, розроблені в рамках Українсько-швейцарського проекту «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні».
- 2.8. Громадсько-активні школи в Україні : кроки до дій: Посібник зі створення та управління громадсько-активною школою. - Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» - 2-е видання. – К.:СПД-ФО Парашин К.С. 2008. – с. 164.
- 2.9. Вчимося бути громадянами (методичний посібник для 7-8 кл., Вербицька П.В., Войтенко О.М., Мисан В.О.).
- 2.10. Основи демократії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред.. Антоніни Колодій. — К.: Ай-Бі, 2002. — 684 с.; 2004. — 667 с.

Розділ III. Впровадження громадянської освіти у навчально-виховний процес школи - проблеми та виклики: аналіз інтерв'ю з експертами (Іванюк І.В.)

- 3.1. Важливість впровадження громадянської освіти
- 3.2. Проблеми та перешкоди впровадження громадянської освіти у навчально-виховний процес ЗНЗ
- 3.3. Бачення моделі викладання громадянської освіти
- 3.4. Слабкі та сильні сторони міжнародних проектів з громадянської освіти
- 3.5. Результати впровадження міжнародних проектів з громадянської освіти в Україні
- 3.6. Очікувана допомога від держави, партнерів і донорів

Розділ IV. Ідентичність, громадянськість і досвід вивчення громадянської освіти: аналіз думок старшокласників шкіл Луганської та Львівської областей і м. Києва (Терещенко А.Б.)

- 4.1. Питання ідентичності й толерантності
- 4.2. Потенціал учнів щодо громадської участі
- 4.3. Думки учнів про зміст і викладання громадянської освіти

Розділ V. Погляди вчителів на впровадження громадянської освіти в Україні: аналіз результатів опитувального листа (Іванюк І.В., Терещенко А.Б.)

VI. Висновки та рекомендації

VII. Додатки

- 7.1. Інструкція для проведення фокус-груп з учнями 11-х класів
- 7.2. Інструкція для проведення інтерв'ю з керівниками проектів громадянської освіти/методистами ІППО/ представником МОНМС
- 7.3. Опитувальник для вчителів громадянської освіти та споріднених дисциплін
- 7.4. Діаграми з результатами опитувального листа вчителів громадянської освіти та споріднених дисциплін

ПОДЯКА

Громадська організація «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» висловлює щирю вдячність за допомогу під час проведення дослідження таким особам:

- **Асламова Тетяна Адамівна**, завідувачка науково-методичною лабораторією історії та правознавства Академії безперервної освіти, м. Херсон;
- **Бакка Тамара Володимирівна**, доцент кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, директор Всеукраїнської спілки викладачів суспільствознавчих дисциплін і громадянської освіти, кандидат педагогічних наук;
- **Биков Валерій Юхимович**, директор Інституту інформаційних технологій і засобів навчання Національної академії педагогічних наук України, доктор технічних наук, дійсний член НАПН України.
- **Ващенко Людмила Миколаївна**, директор Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти, проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи, доктор педагогічних наук, професор;
- **Євтушенко Раїса Іванівна**, головний спеціаліст Департаменту загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України;
- **Зелюк Віталій Володимирович**, ректор Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М.В. Остроградського, завідувач кафедри педагогічної майстерності, кандидат педагогічних наук;
- **Калініна Людмила Іванівна**, методист Луганського інституту післядипломної педагогічної освіти;
- **Клепко Сергій Федорович**, проректор з наукової роботи і завідувач кафедри філософії та економіки освіти Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського, доктор філософських наук, доцент;
- **Лапенюк Марія Іванівна**, ректор Севастопольського міського гуманітарного університету, доцент, кандидат педагогічних наук;
- **Парашенко Людмила Іванівна**, доцент кафедри управління освітою Національної академії державного управління при Президентові України, директор загальноосвітнього навчального закладу «Київський ліцей бізнесу», доктор наук з державного управління, кандидат педагогічних наук;
- **Пометун Олена Іванівна**, завідувачка лабораторією суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, директор організації «Вчителі за демократію та партнерство», доктор педагогічних наук, професор;
- **Протасова Наталія Георгіївна**, керівник українсько-швейцарського проекту «Освіта для демократичного громадянства: Україна-Швейцарія», завідувачка кафедри управління освітою в Національній академії державного управління при Президентові України, доктор педагогічних наук, професор;
- **Терещенко Валентина Кузьмівна**, екс-завідувачка кафедрою соціально-гуманітарних дисциплін Луганського інституту післядипломної педагогічної освіти, член групи по розробці навчальних модулів та програм у рамках проекту «Громадянська освіта – Україна», кандидат історичних наук;
- **Тарновський Андрій**, голова правління НДО «Центр «Громадянська освіта», національний координатор міжнародного проекту «Громадянська освіта – Україна»;
- **Швець Тетяна Едуардівна**, заступник директора з виховної роботи Київського ліцею бізнесу, вчитель історії, правознавства, громадянської освіти, кандидат педагогічних наук;
- **Юрчук Людмила Миколаївна**, завідувачка кафедри методології та управління освіти Вінницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат педагогічних наук.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВНЗ – вищий навчальний заклад

ГО – громадянська освіта

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗНЗ – загальноосвітній навчальний заклад

ІШПО – інститут післядипломної педагогічної освіти

МОНМС – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

НАДУ – Національна академія державного управління при Президентові України

НаУКМА - Національний університет «Кієво-Могилянська Академія»

НАПН – Національна академія педагогічних наук України

ОДГ – освіта для демократичного громадянства

ОПЛ – освіта прав людини

ПРООН – Програма розвитку Організації об'єднаних націй

ОБСЄ – Організація безпеки і співробітництва в Європі

НУО – неурядова організація

ВСТУП

Останні десятиліття стає зрозумілим, що суспільні перетворення пов'язані, в першу чергу, зі змінами у свідомості людини. На тлі суспільних перетворень та їх трансформацій у системах освіти важливу роль відіграє питання формування громадянина, його громадянської культури, освіченості у правовому, суспільному та політичному полі. Питання громадянської освіти постає в даному аспекті одним з ключових. Особливу роль у виокремленні громадянської освіти, як сектору, відіграють ті процеси, що пов'язані з інтеграцією України у європейський та світовий освітній простір. Адже пріоритетом нашої країни проголошується саме формування свідомого, активного, демократичного громадянина, здатного жити та діяти у громадянському суспільстві, що постійно оновлюється і розвивається.

Сплеск інтересу та важливості громадянської освіти, пов'язаний, насамперед, з тими процесами, що відбуваються на світовій арені сьогодні. Серед них:

- зміни на геополітичній мапі світу;
- відродження демократій;
- встановлення нових, демократичних урядів та політик;
- зміни у суспільній свідомості;
- виокремлення загальнолюдських демократичних цінностей;
- реформи у суспільному, економічному, політичному житті;
- реформи в освітніх системах тощо.

Останнім часом в суспільстві відчувається певний скепсис щодо розбудови політики демократії та інституту прав людини. Особливо це відчувається серед молоді, покоління, що покликане будувати суспільні стосунки, бути відповідальними за власне життя та життя інших, брати активну участь у розбудові демократичних інститутів у державі. Сьогодні відчувається брак громадянської свідомості шкільної молоді на тлі розбудови демократичного простору держави.

Дана ситуація спостерігається внаслідок багатьох факторів, серед яких один з важливих - недостатня обізнаність та поінформованість щодо основ демократичного громадянства, важливості та дієвості інститутів прав людини, верховенства права та ролі молоді у цих процесах.

Отримати важливі знання стосовно демократичного громадянства та демократичних принципів співіснування можливе не тільки за умови викладання в школі та надалі у вищих навчальних закладах предметів громадянсько-назничого циклу, а й через активну участь в демократичних процесах, серед яких: учнівське та студентське самоврядування, участь у проектах, що спрямовані на підтримку та запровадження основ демократії в навчальних

зкладах, формування власної громадянської самосвідомості та громадянської участі та ін., що, незаперечно, є важливим разом з системним впровадженням основ знань з громадянства в систему шкільної освіти.

Проблема громадянської освіти привертає увагу як дослідників та розробників з країн, що належали до соціалістичного табору, так і країн з розвинутою демократією. Важливим сьогодні вбачається здійснення аналізу того досвіду, що сьогодні може бути виокремлений як успішна практика та застосований для вирішення багатьох проблем у сфері виховання громадянина демократичної культури.

В країнах Європи та світу сьогодні стали вже загальнозживаними ті поняття, що стосуються знань та компетентностей у сфері громадянськості, що тісно пов'язані з поняттям громадянської освіти. Саме погляди на поняття «громадянин», «громадянськість», «участь у прийнятті рішень», «відповідальність», «свободи» та ін. є у фокусі змістового наповнення курсів та проектів з громадянської освіти.

Останні роки на міжнародній арені з'явилась низка ініціатив, що остаточно виокремили та підкреслили важливість освіти громадянина демократичного суспільства. У прийнятій Радою Європи у 2010 р. Хартією освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини проголошується необхідність та важливість для кожної країни *«виховання, підготовки, інформування, практики та діяльності, спрямованих на передачу знань, навичок та усвідомлення, а також на розвиток ставлення та поведінки, розширення можливостей здійснювати й захищати свої демократичні права та відповідальність у суспільстві, цінувати багатоманітність, відігравати активну роль в демократичному житті з метою просування й захисту демократії та верховенства права»*.

Фактом залишається й те, що освітяни, на жаль, по-різному підходять до результатів, які має отримати учень внаслідок вивчення предметів громадянознавчого циклу. Більше, як в Україні, так і в країнах постсоціалістичного табору переважає знанієвий (енциклопедичний) підхід, який не надає необхідних навичок та компетентностей реалізувати отримані знання на практиці незважаючи на те, що громадянська компетентність є складовою освітніх стандартів, що прийняті з останні два роки.

Українські вчителі були і залишаються рушіями тих змін, що відбуваються в житті учнівської молоді, їх вплив на формування демократичного середовища у закладі є незаперечним. Однак, загальний скепсис та розчарування суспільства, недостатнє усвідомлення ролі вчителя у процесах демократичних зрушень не дозволяє повністю створити умови для системи підготовки та підвищення кваліфікації вчителів в Україні та для розвитку необхідних професійних якостей у сфері викладання громадянської освіти, яка загалом викладається за традиційними зразками. Залишається проблемою недостатнє

усвідомлення педагогічними колами ролі громадянської освіти, яка залишається у школі на так званих вторинних ролях.

Досвід країн з розвиненими демократіями надає можливість поглянути на громадянську освіту не як на предмет, а як напрям та освітню політику, що має постати у центрі уваги освітян та суспільства. У даному контексті важливим є здійснення огляду проектів та програм міжнародних організацій та тих структур, що сприяють розширенню спектру освітніх технологій викладання курсів з громадянської освіти.

Особливу роль у процесах здійснення громадянської освіти відіграють інституції та організації, що реалізують проекти та програми з громадянської освіти. Державні та громадські організації мають подекуди різні погляди на стратегію громадянської освіти, однак, одноставно визначають її необхідність та важливість.

В рамках даного дослідження особливо важливим є аналіз навчально-методичних матеріалів з громадянської освіти, результатів їх впровадження впродовж останніх десятиліть.

І особливо важливою залишається суспільна думка щодо результатів громадянської освіти, зокрема точка зору вчителів та учнів. Тому в рамках дослідження експертами Агенції розвитку освітньої політики проведено опитування вчителів та учнів щодо їх поглядів на громадянську освіту, її окремі аспекти та важливість у їхньому житті та суспільстві.

Отже, дане дослідження спрямоване на аналіз та узагальнення досвіду впровадження курсів з громадянської освіти, проектів та програм у даній галузі та їх результатів, що здійснювалось завдяки проведенню глибоких інтерв'ю, опитувань учнів, вчителів, спеціалістів післядипломної педагогічної освіти, Міністерства освіти, молоді та спорту України, представників громадських організацій та тих, хто безпосередньо реалізує громадянську освіту у системі загальноосвітніх навчальних закладів.

Автори дослідження сподіваються, що його висновки та результати сприятимуть виокремленню здобутків у даній сфері та окреслять спектр проблем, що залишаються досі не вирішеними та потребують відповідних кроків з боку освітніх кіл.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження проводилось громадською організацією «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» в рамках проекту «Сучасний стан громадянської освіти в Україні та європейських країнах» за фінансової підтримки освітніх програм Міжнародного фонду «Відродження». Дослідження тривало з 01.09.2012 по 31.12.2012. Збір емпіричних даних відбувався у період з 02.10.2012 по 09.11.2012.

Фокус дослідження: міжнародні ініціативи з впровадження громадянської освіти в Україні та проблеми формування громадянської самосвідомості учнів.

Основні завдання дослідження:

- здійснити аналіз проектів та програм з громадянської освіти, що здійснювались в Україні останні роки та визначити їх вплив на формування громадянської свідомості шкільної молоді, виявити проблеми, протиріччя та перешкоди у впровадженні ГО для надання рекомендацій всім зацікавленим особам щодо стратегії впровадження ГО в Україні.
- проаналізувати зміст підручників, розроблених в межах міжнародних проектів на предмет змісту, форм та методів впровадження громадянської освіти, відповідність їх стандартам освіти, вимогам до навчально-методичних матеріалів з точки зору міжнародних демократичних процесів.
- визначити сучасні проблеми та протиріччя, які виникають з реалізацією міжнародних проектів, впровадженням громадянської освіти задля вихованням свідомого й активного громадянина;
- проаналізувати думки вчителів суспільствознавчих дисциплін щодо пріоритетів викладання громадянської освіти в сучасній школі та форми роботи з учнями;
- з'ясувати яким чином громадянська освіта вплинула на формування громадянської свідомості випускників ЗНЗ;
- проаналізувати ставлення учнів загальноосвітніх навчальних закладів України до змісту громадянської освіти та методики її викладання;
- надати пропозиції для освітян, організацій громадянського суспільства, зокрема для молодіжних об'єднань та організацій, державних установ щодо шляхів формування громадянської свідомості молоді через проведення широкого інформування, навчання та сприяння участі у демократичних процесах.

Дизайн дослідження: огляд матеріалів і аналіз підручників двох міжнародних проектів з ГО, реалізованих в Україні протягом 2005-2012 рр., якісне експертне опитування шляхом глибинних інтерв'ю, опитування випускників міських і сільських шкіл методом фокус-групових інтерв'ю, а також опитування вчителів громадянської освіти і суспільствознавчих дисциплін шляхом анкетування.

Географія дослідження

Аналіз впровадження міжнародних ініціатив проводився з урахуванням окремих пілотних областей, обраних під час впровадження даних міжнародних проектів – проект ЄС «Громадянська освіта - Україна» (2005-2008) та українсько-швейцарський проект «Сприяння впровадженню освіти для демократичного громадянства» (2010-2012). Було

охоплено нами Херсонська обл., Вінницька обл., Полтавська обл., Львівська обл., Луганська обл., Київська обл., м. Київ та м. Севастополь.

Глибинні інтерв'ю з методистами та учасниками міжнародних проектів проводились у Києві, Полтаві, Херсоні, Вінниці, Луганську, Севастополі. Вивчення проблем формування громадянської самосвідомості учнів проводились у трьох регіонах - м. Львів та Львівська область, м. Луганськ та Луганська область, м. Київ. Анкетування вчителів проводилося у Херсонській, Вінницькій, Полтавській, Луганській, Київській областях та в м. Севастополь. Таким чином, географічно охоплено схід, захід і центр країни, що обумовлено актуальністю проведення даного дослідження.

Методи й інструменти дослідження

Використано якісні та кількісні методи дослідження: контент-аналіз печатного матеріалу - шкільних підручників, індивідуальні глибинні інтерв'ю з експертами, фокус-групові інтерв'ю з учнями та опитування учителів.

Контент-аналіз підручників включав дослідження змісту та дидактичних особливостей навчально-методичних матеріалів, що розроблені та впроваджуються в системі освіти України в рамках проектів та програм, що були підтримані міжнародними та вітчизняними організаціями громадянського суспільства, зокрема, проектів «Громадянська освіта - Україна», «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні» (українсько - швейцарський проект) та ін.

Дослідження ідентичності й громадянськості випускників шкіл України, їхнього враження від змісту курсу громадянської освіти або інших споріднених предметів, думки щодо переваг і недоліків змісту предмета, ступінь відображення в посібниках і на уроках інтересів сучасної молоді і т. ін. відбувалося у вигляді фокусування в групах (тобто методом фокус-груп) відповідно із заздалегідь розробленим Протоколом (див. Додаток 7.1). Кожна група містила 6-7 учасників і тривала 45 хвилин. Опитування дівчат і хлопців відбувалося окремо.

Метод експертного опитування було обрано для отримання необхідної інформації, визначеної в Протоколі (див. Додаток 7.2), і відображеної в знаннях, думках і оцінках респондентів, які є компетентними особами, що мають глибокі знання про предмет дослідження та мають практичний досвід у сфері розробки і впровадження ГО в Україні.

Для опитування учителів використовувалась стандартна анкета, яка з певними змінами попередньо застосовується у міжнародному дослідженні IEA Civic Education Study, в якому Україна не брала участь (Додаток 7.3).

На початку анкетування ми мали **робочу гіпотезу**: опитування вчителів має виявити основні проблеми у викладанні громадянської освіти та визначити справжнє її місце у змісті освіти стосовно пріоритетів, форм та методів викладання ГО в системі ЗСО.

Вибірка

У дослідженні було використано детермінований (невипадковий) тип вибірки представників цільової аудиторії. Згідно з дизайном дослідження, у вибірку включено три групи респондентів.

1. Експерти обиралися за принципом умовно випадкової вибірки, тобто дослідники на власний розсуд вибирали представників цільової аудиторії, які забезпечать найбільш достовірні результати. У рамках дослідження було проведено 12 глибинних інтерв'ю з національними керівниками міжнародних проектів з громадянської освіти, реалізованих в Україні [проект Європейського Союзу «Громадянська освіта - Україна» (2005 – 2008 рр.) та українсько-швейцарський проект «Сприяння впровадженню освіти для демократичного громадянства» (2010-2012 рр.)]; з методистами суспільствознавчих дисциплін ІІІО, які брали участь у реалізації цих проектів; з науково-педагогічними працівниками, зокрема, Національної академії педагогічних наук України, які займаються питаннями суспільних дисциплін; з викладачами педагогічних ВНЗ; з незалежними експертами освітніх громадських організацій; з представником Департаменту загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

2. Фокус-групи добирались за власним бажанням учнів у випускних класах, визначених за допомогою директорів відповідних шкіл: 18 одностатевих фокус-груп з 110 учнями 11-х класів (середній вік респондентів – 16 років; рівна кількість дівчат і хлопців); було проведено у 9 міських і сільських школах державної форми власності Луганської та Львівської областей і м. Києва (Табл. 1).

Таблиця 1. Географічний розподіл учасників фокус-груп

№	Область, місто	Кількість опитаних
1.	Київ	14
2.	Луганськ	24
3.	Луганська область	24
4.	Львів	24
5.	Львівська область	24
	Загалом	110

Всі учасники опитування були поінформовані щодо цілей дослідження. Анонімність висловлювань респондентів у звіті забезпечено шляхом зміни або уникнення імен.

3. В рамках опосередкованого роздаткового опитування 180 вчителів суспільствознавчих дисциплін і керівників ЗНЗ самостійно заповнили опитувальні листи під

час проходження курсів в обласних ІІПО. У таблиці 2 представлені географічний розподіл та розмір вибірки.

Таблиця 2. Розподіл учасників опитування за регіоном

№	Область, місто	Кількість опитаних
1.	Вінницька область	54
2.	Херсонська область	24
3.	Київська область	24
4.	Полтавська область	22
5.	Луганська область	34
6.	м. Севастополь	22
	Загалом	180

Підходи до аналізу

Процес роботи з експертами та учнями фіксувався на аудіо носіях. На основі аудіо запису було підготовлено стенограму, яку використано під час аналізу.

Аналітичний процес **аналізу та інтерпретації якісних даних** мав чотири фази:

- 1) тематичне кодування стенограм інтерв'ю / утворення категорій;
- 2) утвердження категорій;
- 3) аналіз дискурсу / інтерпретація матеріалу;
- 4) репрезентація даних у звіті й формулювання висновків та рекомендацій.

Канонами якісної методологічної традиції продиктована структура й стиль викладення матеріалу у звіті, підготовленому за результатами дослідження. Н. Дензін та І. Лінкольн, автори численних посібників з якісної методології в соціальних дослідженнях (а також педагогічних наукових розвідок), пропонують термін «бриколаж», що якнайкраще ілюструє стратегічний і креативний процес комунікації дослідником складної соціальної ситуації, поєднуючи («монтажуючи») різні методи, техніки репрезентації та інтерпретації емпіричного матеріалу [1]. У результаті ми отримали текст, який відтворює різнобічну картину, представляє різні голоси респондентів, різноманітні думки, кути погляду на предмет дослідження.

Аналіз та інтерпретація кількісних даних проводився з використанням описової статистики за допомогою програми обробки статистичних даних SPSS. Таким чином, звіт містить наочне представлення даних у формі графіків і таблиць, їх кількісний опис із застосуванням основних статистичних показників наряду з виявленням якостей та закономірностей окремих об'єктів вибірки. При двовимірному вивченні зв'язків між змінними застосовувався аналіз хі-квадрат і точний тест Фішера (для не урівноважених даних), при цьому зв'язок вважали за статистично значущий при $p \leq 0,05$.

Обмеження дослідження та фактори, які могли вплинути на його результати.

Через загальне обмеження часом, фінансовими і людськими ресурсами, ми обрали не випадкову вибірку, що обмежує репрезентативність та достовірність отриманих результатів. Через перелічені вище обмеження, ми не змогли опитати учнів у більшій кількості областей і шкіл. Було розіслано в пілотні області 300 опитувальних листів, отримано заповненими 180 опитувальних листів.

Список використаних джерел:

1. Denzin N. K. Introduction: The discipline and practice of qualitative research / N. K. Denzin, Y. S. Lincoln // Handbook of qualitative research. – London: Sage, 2000.
2. Вайс, Керол Г. Оцінювання: методи дослідження програм та політики [пер. з англ. Р.Ткачук, М.Корчинська. Наук. ред. пер. О.Кілієвич]. – К.: Основи, 2000. – 671 с.
3. Іванюк І.В. Оцінювання освітніх проектів та програм: навчальний посібник. – К.: Таксон, 2004. – 208с.

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ПРОЕКТІВ З ПИТАНЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

1.1. Концепції громадянської освіти

У квітні 2000 року Постановою Президії Академії педагогічних наук було затверджено **Концепцію громадянського виховання дітей і молоді (2000)**. Науковий колектив, який очолила О. Сухомлинська при розробці “Концепції громадянського виховання дітей і молоді” (2000) стверджує, що громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від влади задоволення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства [с. 4]¹. Автори Концепції громадянського виховання дітей і молоді саме поняття “громадянська освіта” розуміють як складову громадянського виховання. Водночас поняття “громадянське виховання” дослідники трактують як формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною. При цьому зазначається, що громадянська освіта пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає, політичну, правову та економічну освіченість, здатність керуватись відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

---

¹ Постанова Президії Академії педагогічних наук України “Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді” 19 квітня 2000 р. Протокол №1-7/4 – 49.

Концепція громадянської освіти в середній школі України

Дана концепція розроблена групою українських науковців та педагогів в межах Проекту "Освіта для демократії в Україні", що є частиною Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства, яку підтримують уряди США та Європейського Союзу. Автори Концепції визначають поняття ГО, як спеціалізовану, систематичну підготовку людей до суспільного життя в умовах демократії.

Громадянська освіта є складною динамічною системою, що поєднує: громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; громадянські уміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; громадянські чесноти - норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства.

Особливість концепції полягає в тому, що автори виокремили проблеми, які спричинили важливість та необхідність впровадження ГО; окреслили основні принципи ГО, охарактеризували її зміст.

Актуальність побудови системи демократичної громадянської освіти в школі, на погляд авторів, обумовлена такими реаліями політичного життя України: спонтанністю, неузгодженістю та безсистемністю зусиль, спрямованих на демократизацію суспільного життя; низьким рівнем суспільного прийняття демократичного ладу та довіри до нього; недемократичністю відносин між державою та суспільством і державою та особою. На думку авторів, потреба розробки концепції обумовлена:

- недостатньою спрямованістю навчально-виховного процесу в Україні на формування демократичного світогляду;
- необхідністю досягти відповідність теоретичного знання повсякденній соціальній практиці.

Автори концепції виокремили:

- *громадянські знання*, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави;
- *громадянські уміння* та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань;
- *громадянські чесноти* - норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства.

У 2012 році в Україні було *здійснено роботу над новою Концепцією громадянської освіти та виховання* (Прес-служба Президента України (10.09.2012 р.). -

<http://www.president.gov.ua/news/25301.html>). У прес-релізі сказано, що «робоча група з питань інформаційної політики та громадянської освіти Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України проаналізувала підсумки моніторингу викладання предметів громадянського циклу у 2012 -2013 роках. На своєму другому засіданні члени робочої групи також обговорили пропозиції Інституту інноваційних технологій та змісту освіти щодо нової Концепції громадянської освіти та виховання в Україні. *«За результатами моніторингу підготовлені методичні рекомендації з громадянської освіти та виховання у навчальних закладах у 2012-2013 навчальному році, які можна знайти на веб-сайтах регіональних управлінь освіти та науки»*, - поінформував директор Інституту інноваційних технологій та змісту освіти Міністерства освіти, науки, молоді та спорту Олександр Удод. В системі післядипломної педагогічної освіти, курсової підготовки та здобуття другої вищої педагогічної освіти діють 37 курсів для вчителів-викладачів суспільних дисциплін. Серед них - курси «Громадянська освіта», «Цінності демократичного громадянського суспільства», «Впровадження ідей демократичного громадянства». Також передбачені лекції та тренінги на теми «Демократичне самоврядування у школі», «Громадянська освіта в курсі «Я і Україна», «Життя у толерантному суспільстві - стереотипи, упередження», «Особливості викладання курсів з громадянської освіти».

До роботи над даною Концепцією були залучені фахівці Інституту проблем виховання і педагогіки Національної академії педагогічних наук, 27-ми Інститутів післядипломної освіти, Національного педагогічного університету ім. Драгоманова, Асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба», фонду «Відродження». Розробники нової Концепції громадянської освіти та виховання врахували основні положення Указу Глави держави «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації».

Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні оприлюднений 29 листопада 2012 р. на офіційному сайті Міністерства освіти, молоді та спорту України, до 10 січня триває офіційне обговорення документу (http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/doc_30112012.doc).

Проект Концепції розроблено Відповідно до протокового рішення Робочої групи з питань інформаційної політики та громадянської освіти Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України та з метою реалізації державної політики, спрямованої на формування сприятливого середовища для становлення в Україні громадянського суспільства, досягнення європейських стандартів забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина. В основу Концепції закладено *особистісно*

зорієнтований та діяльнісний, конкретно-історичний підходи. Базовими принципами громадянської освіти та виховання є принципи гуманізму, демократичності, зв'язку з практичною діяльністю, зорієнтованості на позитивні соціальні дії, наступності і безперервності, міждисциплінарності, культуровідповідності, полікультурності, інтеркультурності, плюралізму, самоактивності й саморегуляції, системності.

Подано визначення громадянської освіти та виховання:

Громадянська освіта - навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає, перш за все, політичну, правову й економічну освіченість й здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

Громадянське виховання - процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними. Громадянське виховання об'єднує в собі суспільну й приватну сфери.

Визначено роль інститутів, що мають забезпечити громадянську освіту і виховання, подано мету, завдання, зміст, форми та методи ГО та виховання, визначено роль системи підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів з питань ГО.

1.2. Проект "Освіта для демократії в Україні"

У березні 2000 р. розпочався проект "Освіта для демократії в Україні" (<http://www.edu-democracy.org.ua/>) за підтримки Європейського Союзу та уряду США, ряд українських, європейських та американських установ, організацій та експертів спільно працюють над втіленням проекту. Метою даного проекту стало сприяння розвитку демократичної політичної культури. Завданням проекту було сприяння впровадженню громадянської освіти в середніх школах України в 9-11 класах. Керівництво європейською частиною проекту здійснювалось Інститутом суспільства і політики (Нідерланди) (Instituut voor Publiek en Politiek, IPP) та Мершон-центром Державного університету Огайо (США) (Ohio State University). Трансатлантичне координування було покладено на CIVITAS Інтернешнл (Франція) (CIVITAS International). Основними завданнями проекту були:

- сприяння створенню національної політики громадянської освіти в середніх школах;
- розробка навчальної програми що описує цілі та зміст громадянської освіти в середніх школах;

- створення навчально-методичного забезпечення викладання громадянської освіти в середніх школах;
- перепідготовка вчителів;
- створення мережі обміну інформацією, розповсюдження матеріалів та підтримка громадянської освіти.

У травні (19-20 травня) 2000 р. було проведено установчу конференцію в Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка. В результаті здійснення проекту більше ніж 150 вчителів, викладачів інститутів удосконалення вчителів, викладачів педагогічних навчальних закладів та університетів, представників НДО брали участь у семінарах та практичних заняттях. Була розроблена Навчальна програма з громадянської освіти в 9-11 класах. Також силами проекту було створено 3 ресурсні центри (Львів, Київ та Сімферополь) та національна мережа фахівців з громадянської освіти, що були підготовлені в рамках заходів проекту з числа методистів та вчителів. Проект завершився у 2002 р.

Проектом "Освіта для демократії в Україні" було створено центри громадянської освіти спільно з Центральним, Кримським та Миколаївським інститутами післядипломної педагогічної освіти. Подібну функцію виконують 11 інформаційних пунктів з громадянської освіти, відкритих при педагогічних університетах, інститутах післядипломної педагогічної освіти, школах у Києві, Полтаві, Чернігові, Рівному, Сумах, Бердянську, Одесі, Донецьку, Харкові, Севастополі та Луганську. За підтримки Проекту було створено Всеукраїнську спілку викладачів суспільних дисциплін та громадянської освіти (президент Т.В.Ладиченко).

В результаті діяльності проекту було здійснено розробку та публікацію низки посібників та впроваджено навчальний курс, а саме: розробка, публікація й обговорення Концепції громадянської освіти в школах України; підготовка й апробація програми курсу "Громадянська освіта" для 9 - 11 класів ЗОШ (рекомендовано Міністерством освіти і науки України, протокол № 1/11-2216 від 25 квітня 2001 р.) та навчально-методичного забезпечення до нього (рекомендовано Міністерством освіти і науки України, протокол № 1/11-448 від 11 лютого 2002 р.): навчального посібника "Громадянська освіта" для учнів 9 - 11 класів ЗОШ (К.: Генеза, 2002) та книги для вчителя (Львів: Тека, 2002); підготовка вчителів та забезпечення викладання курсу в 507 школах 23 регіонів України.

1.3. Проект «Громадянська освіта – Україна»

Проект «Громадянська освіта – Україна» тривав три роки (березень 2005 р. – березень 2008 р.) із бюджетом 2 млн. євро фінансувався Європейським Союзом та впроваджувався Представництвом Європейської Комісії в Україні під керівництвом компанії Cambridge Education. Партнер проекту: Міністерство освіти і науки України. Пілотні області: Київська, Вінницька, Херсонська, Волинська.

Організатори проекту зазначили, що даний проект став продовженням проекту ЄС «Освіта для демократії», за результатами якого громадянську освіту було запроваджено як факультативний предмет у обмеженій кількості загальноосвітніх навчальних закладів. Мета проекту полягала в запровадженні громадянської освіти як обов'язкового предмету, що передбачало розроблення державної навчальної програми та відповідних курсів підготовки і підвищення кваліфікації вчителів. Однак, в ході реалізації проекту його мету було скориговано згідно пропозиції Міністерства освіти і науки України - підвищувати поінформованість щодо аспектів ГО в усіх навчальних галузях та надати вчителям необхідні навички для сприяння формування громадянських компетентностей учнів.

Робоча група проекту на основі аналізу державних документів розробила навчальні плани та програми, а також *концепцію змісту громадянської компетентності* та створила таблицю цільових знань, умінь, навичок і ставлень за всіма етапами шкільної освіти.

В межах проекту було видано навчальний та ресурсний посібники для вчителя із супровідним диском, спрямовані на підтримку процесу інституалізації ГО; розроблено програми навчальних курсів для студентів педагогічних університетів та вчителів, які проходять курси підвищення кваліфікації – як спеціалістів з громадянознавчого напрямку так і викладачів інших предметів; навчальний модуль з інклюзивної освіти та рівних прав і можливостей для системи післядипломної освіти; а також широкий спектр навчально-методичних матеріалів з організації позакласної діяльності.

Завданнями проекту стали:

- подальше розроблення (консолідація) національної навчальної програми з громадянської освіти;
- запровадження підготовки з громадянської освіти у педагогічних університетах та інститутах післядипломної педагогічної освіти;
- підтримка у викладанні громадянської освіти дітям з особливими потребами;
- підтримка діяльності асоціацій та спілок вчителів громадянської освіти;
- підтримка позашкільних заходів з поширення демократичних принципів.

Проектом визначено сфери, через які можливо впроваджувати громадянську освіту. Експертами проекту визначено, що забезпечити цілісний зміст громадянської освіти можуть такі предмети в системі загальної середньої освіти: “Права людини”, “Основи правознавства”, “Основи політології”, “Основи економічних знань” та “Соціологія”.

В результаті діяльності проекту було здійснено розробку навчально-методичних матеріалів, а саме:

- розроблено 72-х годинну програму підготовки вчителів ГО на базі історичної та правознавчої освіти на курсах підвищення кваліфікації ППО у різних регіонах України та 8-ми годинного громадянознавчого модулю для всіх вчителів;
- підготовлено та опубліковано навчальні посібники для вчителів 9, 10, 11 класів з громадянської освіти;
- проведено серію семінарів для системи післядипломної педагогічної освіти.

В результаті діяльності проекту було розроблено рекомендації стосовно подальшого викладання та статусу громадянської освіти в Україні. Ці рекомендації викладено у формі документу, адресованого Міністерству освіти і науки України та Європейському Союзу.

Всеукраїнський фонд “Крок за кроком” став партнером даного проекту. В рамках реалізації проекту «Громадянська освіта – Україна» фондом розроблено матеріали з теми «Забезпечення інклюзивного підходу при викладанні громадянської освіти», які є складовою посібника «Громадянська освіта: теорія і методика навчання», а також розроблено навчальний курс «Рівні можливості та громадянська освіта», який розраховано на 24 академічні години та складається з трьох блоків: реалізація інклюзивного підходу через викладання громадянської освіти; особливі освітні потреби і громадянська освіта; основні принципи організації та діяльності інклюзивного закладу освіти.

1.4. Проект “Навчальний тур з громадянської освіти” (2002 р.)

Проект “Навчальний тур з громадянської освіти” (<http://www.ime.edu-ua.net/navch.htm>) здійснювався Інформаційно-аналітичним центром педагогічних інновацій Інституту засобів навчання АПН України за підтримки Агентства міжнародного розвитку Сполучених Штатів Америки (USAID, Казахстан). Метою проекту стало поширення досвіду українських педагогів щодо впровадження громадянської освіти в Україні серед освітян Казахстану, Туркменістану та Таджикистану. В рамках проекту було здійснено такі заходи:

- ініційовано міжнародну партнерську мережу освітян з обміну досвідом з громадянської освіти в системі загальної середньої освіти (України, Казахстану, Туркменістану та Таджикистану);
- в рамках навчального туру вчителями-практиками проведено серію семінарів-тренінгів з громадянської освіти, до яких увійшли такі теми, як «Права людини та права дитини», «Толерантність», «Екологічна освіта», «Вирішення конфліктів», «Полікультурна освіта»;
- проведено зустріч педагогів з Казахстану, Таджикистану і Туркменістану з академіком-секретарем АПН України, доктором педагогічних наук Сухомлинською О.В., координатором та автором Концепції громадянської освіти в Україні;

- здійснено обмін досвідом між пілотними школами проекту (м. Бровари, м. Київ) та представниками Казахстану, Туркменістану і Таджикистану;
- розповсюджено навчальні та інформаційні матеріали з громадянської освіти в Україні та зарубіжжі серед вчителів та міжнародних освітніх кіл, які були розроблені українськими фахівцями.

1.5. Програма «Практичне право» та «Дебати». Інформаційно-методичний центр "Дебати"

Програма «Практичне право» заснована в Україні за сприяння американської освітньої організації «Street Law, Inc» (США), навчально-методичного центру «Дебати» Інституту Відкритого суспільства і Міжнародного фонду «Відродження» та завдяки підтримці значної кількості державних служб і громадських організацій України, що працюють з молоддю. Програма «Практичне право» стала спробою вдосконалення шкільної правової освіти в Україні, яка була втілена у навчальному курсі з 1998 р.

В Україні програма «Практичне право» реалізовувалася за трьома напрямками: 1) цикли тренінгових занять для підлітків в позакласний та позашкільний час, насамперед шкільно-інтернатів, дитячих будинків, притулків тощо та відповідні підготовчі тренінги для державних установ, організацій, соціальних служб та громадських організацій, які працюють з підлітками і для підлітків (спільно з Державним комітетом молодіжної політики, спорту і туризму); 2) програми і курси для загальноосвітніх навчальних закладів (спільно з Міністерством освіти і науки України); 3) спеціальні тренінгові курси для юридичних факультетів вищих навчальних закладів України, що працюють за програмою «Юридичні клініки».

У межах програми «Практичне право» був розроблений і запроваджений експериментальний курс, який за погодженням Міністерства освіти і науки України розпочав вивчатися у 8-му класі як факультативний курс, або курс за вибором.

Викладання цього курсу було спрямовано на досягнення кількох завдань. Автори курсу вважають, що саме даний курс став підготовчим для «Основ правознавства», що вивчається як обов'язковий у 9-му класі. Викладання курсу «Практичне право» передбачає ознайомлення учнів з основними поняттями, у 9-му класі має суто інформаційний теоретичний характер і розрахований на озброєння учнів базовими юридичними знаннями про сучасні основи теорії держави та права. На відміну від нього, курс «Практичне право» викладається з метою набуття школярами цікавих і необхідних знань про право і закони в Україні, які вони можуть використовувати в повсякденному житті: як потрапити на прийом до юриста; як не стати жертвою злочину; що робити, коли викликають до суду чи в міліцію; як влаштуватись на роботу, якщо тобі лише 14 років; як захистити свої права в школі, сім'ї,

магазині тощо. Курс «Практичне право» ставить такі завдання: ознайомити школярів з правом і юридичною системою, роллю права і юристів у житті суспільства, як подолати правовий нігілізм, і прищепити інтерес до права й мотивувати його використання; забезпечити практичне розуміння права, що учні можуть використати в повсякденному житті як звичайні громадяни; закласти розуміння таких фундаментальних принципів і цінностей, як права людини, демократія, правова держава, ринкова економіка та інші, що лежать в основі Конституції, законів, правової системи й суспільства в цілому; сприяти вихованню правової культури і становленню ефективної громадянської позиції, активної участі в розвитку громадянського суспільства і правової системи України; розвинути базові вміння та навички учнів, у т. ч. критичне мислення, рефлексію, вміння міркувати, спілкуватися, спостерігати, розв'язувати проблеми.

Вивчення курсу «Практичне право» сприяло підвищенню рівня знань учнів про сферу державної влади, судової системи, а також прав і обов'язків громадян в країні конституційної демократії, дає можливість учням використовувати свої правові знання і розуміння правової системи в практичних ситуаціях, з якими вони стикаються у повсякденному житті, сприяє розвитку в учнів навичок критичного мислення, сприяє позитивному ставленню до принципів права, правової системи, справедливого правосуддя та участі громадян у підтримці демократії. Існує кілька підходів до запровадження курсу «Практичного права» у навчально-виховний процес в Україні.

Кроки щодо реалізації програми «Практичне право» у 1998 - 1999 роках:

- проведення ряду тренінгів для створення команди тренерів;
- проведення навчально-методичних семінарів, творчих майстерень для викладачів та керівників громадських організацій;
- переклад, адаптація та видання посібника "Кроки до демократії";
- проведення тренінгів за посібником "Кроки до демократії".

Програма «Дебати» Інформаційно-методичного центру "Дебати» була започаткована за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» (1994 р.). Метою програми було створення мережі дебатних клубів (центрів). В результаті програми створено мережу дебатних центрів у Дніпропетровську, Донецьку, Калуші, Львові, Одесі, Сімферополі, Харкові та Херсоні.

Об'єднання роботи дебатних клубів та регіональних дебатних центрів у всіх областях України сприяло розповсюдженню програми "Дебати" серед навчальних закладів. Вагомий результат реалізації програми полягав у наданні можливості учням у позаурочний час не тільки вдосконалювати вміння вести диспути, відстоювати власну точку зору, що сприяє всебічному розвитку суспільно-активної особистості, а й висловлювати власну громадянську

позицію. В рамках реалізації програми було створено навчально-методичний посібник «Дебати» (2001).

1.6. Українсько-Швейцарський проект «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні» (2005-2010)

Українсько-Швейцарський проект у сфері освіти «Сприяння розвитку демократичної освіти в Україні» здійснювався Цюріхським педагогічним університетом, Інститутом міжнародних освітніх проектів (ЦПУ) та Національною академією державного управління при Президентові України (НАДУ) за партнерства Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Стратегічною метою проекту є збільшення впливу освіти на розвиток громадянського суспільства та демократичних процесів в країні. Зокрема, проект покликаний сприяти розширенню доступу освітян до інформації про основні засади демократичного громадянства, а також сприяти широкому обговоренню проблем, що стоять перед державним управлінням освітою в Україні.

Цілями проекту стали:

- адаптація, видання та впровадження трьох навчальних посібників Ради Європи для різних рівнів освіти: учнів та вчителів - “Живемо в демократії”; керівників шкіл - “Демократичне врядування в школі”; слухачів системи підвищення кваліфікації вчителів - “Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини”.
- здійснення пілотної апробації посібників у навчальних закладах м. Києва, Київської області та м. Цюріха (Швейцарія);
- проведення серії семінарів в м. Києві для підготовки вчителів, керівників шкіл та керівників системи освіти до роботи з навчальними матеріалами з освіти для демократичного громадянства;
- розробка та впровадження навчального модуля «Освіта для демократичного громадянства в Україні» для слухачів магістерських програм НАДУ при Президентові України за спеціальністю «Державне управління у сфері освіти»;
- розробка концепції розвитку освіти для демократичного громадянства в Україні;
- проведення наукових обмінів серед освітян з між Україною та Швейцарією в рамках симпозіумів з освіти для демократичного громадянства.

Національною академією державного управління при Президентові України та Цюріхським педагогічним університетом у співпраці з експертами Ради Європи та вітчизняними експертами у галузі освіти було розроблено *проект концепції освіти для демократичного громадянства (ОДГ) в Україні, навчальний модуль «Освіта для*

демократичного громадянства в Україні» для слухачів магістерських програм НАДУ за спеціальністю «Державне управління у сфері освіти», а також перекладено та адаптовано три посібники Ради Європи з ОДГ.

В рамках проекту розроблено навчальний модуль «**Освіта для демократичного громадянства в Україні»** для слухачів магістерських програм НАДУ за спеціальністю «Державне управління у сфері освіти» розроблено авторським колективом у складі Протасової Н.Г., д.п.н, проф. (Київ, Україна), Голлобом Р., Вайдінгер В., PhD (Цюріх, Швейцарія).

1.7. Проект Благодійної організації «Вчителі за демократію та партнерство» «Забезпечення якості освіти для демократичного громадянства» (2007-2010 рр.) реалізовувався за підтримки Міністерства освіти і науки України за фінансової підтримки Ради Європи.

Метою проекту було визначити можливості адаптації й імплементації технології «Оцінки та забезпечення якості освіти для демократичного громадянства» (QA – EDC), запропонованої у документі Ради Європи, шляхом проведення її апробації в умовах загальноосвітніх шкіл України.

Основою проекту стали поняття та підходи до освіти, що містяться в документах Ради Європи і полягають зокрема в тому, що «освіта для демократичного громадянства» (ОДГ) розглядається не як окремих предмет чи група предметів, що опановують учні, а як окрема важлива мета освітньої політики держави, регіону, конкретного навчального закладу. 20-ю сесією постійної конференції міністрів освіти Ради Європи в Кракові в жовтні 2000 р. було прийнято «Проект спільних основних напрямів ОДГ», який визначив основні принципи ОДГ, яка:

- ґрунтується на фундаментальних принципах прав людини, плюралістичній демократії і верховенстві права;
- стосується зокрема прав та обов'язків, уповноваження, участі і поваги до різноманітності;
- охоплює всі вікові групи і сектори суспільства;
- має на меті підготувати молодь і дорослих до активної участі в демократичному суспільстві і, таким чином, підвищити демократичну культуру;
- є засобом боротьби з насильством, ксенофобією, агресивним націоналізмом і нетерпимістю;
- сприяє соціальній єдності, справедливості і загальному добробуту;
- зміцнює громадянське суспільство шляхом сприяння інформованості й обізнаності його громадян і розвитку їх демократичних умінь;
- має відповідати національному, соціальному, культурному й історичному контекстам.

Діяльність проекту була спрямована на реалізацію технології впровадження ОДГ в школі, яка етапи побудована за такими етапами:

- етап 0 – підготовка школи до самооцінювання, підготовка команди оцінки та розвитку, громадської думки в колективі щодо необхідності такого процесу тощо. Створення спільної шкільної культури співробітництва, роботи в команді;
- етап 1 – самооцінювання та подальше інформування шкільної громади про його результати;
- етап 2 – підготовка плану розвитку на основі результатів, що були отримані в ході самооцінювання школи;
- етап 3 – втілення плану розвитку школи в життя.

По завершенні циклу настає період осмислення результатів діяльності: чого досягла школа за цей період і якою є ситуація в ній через самооцінку школи.

Два проекти, реалізованих протягом 2007-2008 рр., дозволили конкретизувати зміст і методи запровадження європейського „Інструменту із забезпечення якості ОДГ”, зокрема було з’ясовано, що оптимальна структура запуску в тому чи тому конкретному навчальному закладі механізму забезпечення якості освіти передбачає реалізацію 3-х окремих етапів:

- інформування та мотивація колективу навчального закладу та всіх учасників навчально-виховного процесу на забезпечення якості ОДГ;
- самооцінка навчального закладу;
- планування розвитку ЗНЗ в напрямі ОДГ на наступний період.

1.8. Проект ЄС ПРООН «Спільнота споживачів та громадські об’єднання» (2008-2010 рр). В рамках проекту було здійснено розробку, впровадження та поширення навчального курсу «Основи споживчих знань», метою якого було сприяння розвитку свідомої споживчої поведінки учнів як елементу громадянської культури. За сприяння Міністерства освіти і науки України створено Всеукраїнську мережу координаторів-методистів в системі інститутів післядипломної педагогічної освіти з питань впровадження основ споживчих знань у загальноосвітні навчальні заклади України.

В рамках проекту розроблено навчальний курс (за вибором) «Основи споживчих знань» для 1-11(12) класів ЗНЗ та проведено навчання педагогів під час регіональних семінарів в усіх регіонах країни. На сьогодні близько 6000 ЗНЗ реалізує даний навчальний курс.

1.9. Проект ОБСЄ «Зелений пакет». Започаткований у 2009 р. ОБСЄ в рамках розвитку ідей сталого розвитку, який є одним з ключових напрямів економічної та екологічної діяльності Координатора проектів Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) в Україні. Процес сталого розвитку спрямований на задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для майбутніх поколінь та є елементом громадянської культури людини. Завданням проекту є навчити учнів розвивати навички та знання для прийняття обґрунтованих рішень на благо довкілля, нинішнього населення та майбутніх поколінь.

З метою підвищення екологічної грамотності школярів і сприяння реалізації концепції сталого розвитку. Матеріали Зеленого пакету були розроблені Регіональним екологічним центром для Центральної та Східної Європи у співпраці з низкою болгарських, угорських, польських і українських фахівців у галузі освіти і охорони навколишнього середовища. Національні версії Зеленого пакету були розроблені більш, ніж у 14 країнах Центральної та Східної Європи, Центральної Азії та Кавказу. В 2009 році два із чотирьох елементів навчального комплексу «Зелений пакет для середньої школи» – Посібник для вчителя та гра «Дилеми» (методичні рекомендації та картки) – були підготовлені, а саме, перекладені на українську мову та адаптовані. Крім того, було сформовано колекцію навчальних DVD фільмів. В рамках проекту було проведено навчальні тренінги більш ніж для 300 вчителів.

1.10. Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні (ЄС ПРООН) (2009-2011 рр.). Освітній компонент Програми був спрямований на розробку навчально-методичних матеріалів для загальноосвітніх навчальних закладів з питань гендерної рівності для просування освіти без гендерної дискримінації та включення гендерних знань і гендерної чутливості в систему освіти. Гендерна чутливість є невід’ємним елементом громадянської компетентності людини, а гендерна рівність у суспільстві є неодмінною ознакою його демократизації.

В рамках програми розроблено та впроваджено в практику роботи навчальних закладів України низку навчально-методичних посібників для учнів та вчителів, серед яких «Ми різні, ми рівні. Основи культури гендерної рівності» Навчальний посібник для 9-11 кл., Програму спецкурсу для системи підвищення кваліфікації «Гендерна освіта в системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів». Сформовано всеукраїнську мережу тренерів з гендерної освіти та проведено близько 600 тренінгів для більш ніж 13 000 працівників системи освіти.

1.11. Інституції та організації, що працюють в системі громадянської освіти

Інститут громадянської освіти, Національний університет «Києво-Могилянська Академія» (НаУКМА). Інститут громадянської освіти, який засновано 1999 року, є науково-дослідним та методичним центром, що вивчає актуальні проблеми політичної культури, розробляє навчальні програми з громадянської освіти, методичні матеріали й посібники. Експерти Інституту організовують дослідні проекти, проводять семінари, конференції, готують до публікації матеріали. Участь у проектах і заходах Інституту беруть викладачі НаУКМА, представники дослідних та навчальних закладів Києва й України, студенти й аспіранти НаУКМА. В Інституті розроблено Концепцію громадянської освіти, створено сучасну версію теорії політичної культури, розроблено навчальний курс “Політика громадянської освіти”, укладено та видано збірник статей із політичної культури, працівники

Інституту підтримують веб-сторінку “Політична наука та громадянська освіта в Україні” (<http://www.ukrcivnet.iatp.kiev.ua/>) та електронний список розсилки UkrCivNet, триває робота над дистанційним курсом із громадянської освіти.

Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». Місією Всеукраїнського фонду “Крок за кроком” є сприяння втіленню освітніх реформ з реалізації особистісно-орієнтованої, інклюзивної освітньої моделі з активним залученням сімей і громад, шляхом проведення тренінгів для освітян, батьків, представників громадських організацій; ініціювання та реалізація проектів, спрямованих на забезпечення рівного доступу до якісної освіти для усіх дітей, включаючи дітей з особливими потребами; залучення сімей і громади до освітнього та управлінського процесів. Фонд став партнером проекту «Громадянська освіта - Україна».

Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» (<http://www.novadoba.org.ua/>). Дана організація створена для сприяння викладання історії, суспільствознавчих дисциплін, зокрема, історії та впровадження громадянської освіти в загальноосвітніх навчальних закладах України. «Нова Доба» залучає вчителів, учнів, студентів та широкого кола освітян до формування в українській молоді громадянських компетентностей через викладання історії, прав людини, полікультурну освіту та різноманітні види позашкільної діяльності. В рамках діяльності організації відбувається створення навчально-методичних матеріалів для учнів «Вчимося бути громадянами», «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна», «Нові підходи до історичної освіти в умовах багатокультурного середовища. Навчальний модуль. Євроклуби України» та ін.

Молодіжна команда Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба Перспектива» (заснована у 2008 р.), спрямована на реалізацію проекту «Молодь діє». Дана організація проводить акції школярів України «Громадянин», до якого залучаються учні, педагоги, члени органів місцевого самоврядування та студенти. Також «Нова Доба – Перспектива» запрошує молодих педагогів України до участі у літніх школах з питань громадянської освіти. За результатами діяльності було видано збірник навчально-методичних матеріалів «Молодь. Школа. Громада.», який містить методичні розробки різноманітних видів діяльності з громадянської освіти для молоді.

Всеукраїнська Благодійна організація «Вчителі за демократію та партнерство» (<http://tdp.org.ua/>). Неурядова організація працює за такими напрямками:

- адаптація та розробка навчально-методичних матеріалів з громадянської освіти та інноваційних методів навчання та освітнього менеджменту;
- проведення тренінгів, семінарів, конференцій з питань громадянської освіти;
- випуск публікацій (підручників, посібників для учнів та вчителів);

- адміністрування та здійснення міжнародних освітніх грантових програм з питань громадянської освіти.

Поточними проектами організації є «Навчання критичному мисленню» та «Освіта для стійкого розвитку в дії».

Донецька школа прав людини (<http://home.skif.net/~dhrs>). Організація ставить за мету проведення тренінгів, семінарів, літніх шкіл, конференцій з громадянської освіти; підготовку та видання підручників і методичних посібників з громадянської освіти; дослідження процесів формування громадянського суспільства та правової держави; провадить інформаційну та просвітницьку діяльність.

Асоціація вчителів історії та суспільних дисциплін “Доба”. <http://www.iatp.org.ua/cen/libr/infodoba.html> – сайт, створеної і зареєстрованої 1997 року у м. Львові, – громадської організації, що об'єднує педагогів ряду областей України. Метою Асоціації є всебічне сприяння докорінному покращенню історичної, громадянської та суспільствознавчої освіти у навчальних закладах України; задоволення професійних потреб викладачів історії, розвиток громадянської освіти та суспільних дисциплін та захист їхніх професійних інтересів; сприяння процесу демократизації і підтримка розвитку громадянського суспільства в Україні.

Громадська організація «Центр Європейської Співпраці» (<http://www.tvoiprava.dn.ua/>) є інформаційно-методичним ресурсним центром для широкого кола молоді, викладачів різних освітніх закладів, лідерів громадських організацій та інших структур Донецької області. Метою організації є залучення населення до громадського і політичного життя країни, створення умов для навчання та самореалізації молодих людей, поширення інформації про права людини, правове виховання. Прикладом такої діяльності став *Проект «Права Людини: пам'ятай, дій та розумій»*, який здійснювався у 2012 р. у Донецьку та області за підтримки Європейського Молодіжного Фонду. Метою проекту стало підвищення рівня правової культури, зниження проявів насильства і дискримінації серед підлітків та молоді за допомогою інформаційних кампаній, тренінгів, волонтерської діяльності у громадських організаціях. Основні елементи проекту: проведення уроків толерантності у школах, під час яких учні дізнаються про свої права та обов'язки, знайомляться з культурою та звичаями народів, які проживають в Україні, а також за допомогою рольових ігор та інтерактивних завдань навчаються розуміти інших людей; проведення тренінгів з обізнаності про фундаментальні людські права та цінності, а також основи розв'язання конфліктів. Центром також було організовано Всеукраїнський конкурс малюнка та фотографії на тему «Дискримінація у суспільстві та її прояви». Створена та діє

електронна платформа з інформацією про навчальні заходи, акції, присвячені правам людини.

Проект «Педагоги мають знати, як правам навчати» стартував у жовтні 2011 року у Донецькій області, присвячений правовій освіті педагогів. Метою проекту «Педагоги мають знати, як правам навчати», що здійснювався за підтримки Освітньої програми Міжнародного фонду “Відродження” є підвищення юридичної грамотності педагогів у відношенні до своїх прав і обов’язків, створення платформи для якісного правового навчання підростаючого покоління шляхом підготовки мультиплікаторів правової освіти у навчальних закладах.

В рамках проекту створено дистанційний правовий курс, проведено низку навчальних заходів для педагогів з метою підвищення їх правової грамотності, розповсюджено інформацію серед навчальних закладів Донецького регіону.

Мережі, електронні інформаційні ресурси та інші організації.

Українська національна мережа міжнародної програми I*EARN.
<http://www.kar.net/~iearn> – сайт української національної мережі міжнародної програми I*EARN, за допомогою якої учні більше 80 країн світу створюють спільні міжнародні та національні телекомунікаційні проекти за різними напрямками. В Україні ця програма запроваджується з 1998 року та надає можливості з допомогою Інтернету співпрацювати учням та вчителям середніх шкіл у спільних інтерактивних проектах за такими напрямками: *громадянське суспільство*, соціальні науки, творчі та мовні проекти, а також різні навчальні предмети. Здебільшого такі проекти спрямовані на вивчення та практичне використання питань з прав людини, екологічних та соціальних проблем.

Донецька міська громадська організація “Альянс” (<http://www.alliance.in.net.ua>) займається інформаційною та консультативною підтримкою діяльності молодіжних НДО області.

Асоціація демократичного розвитку і самоврядування в Україні (<http://www.ildadcu.org.ua>) - громадська організація, до якої можуть входити індивідуальні і колективні члени (місцеві Ради усіх рівнів, агенції місцевого і регіонального розвитку, депутатські угруповання, окремі депутати Верховної Ради і місцевих рад, працівники місцевого і регіонального самоврядування, громадяни України, колективи наукових установ та інших організацій), що сприяють розвитку *місцевого і регіонального самоврядування* як однієї з головних засад створення громадянського суспільства в незалежній Україні.

Всеукраїнський інформаційно-методичний центр «Дебати»
http://yies.euro.ru/r_d.htm заснований в Києві 1995 року. Зараз існує 8 регіональних дебатних центрів, що реалізують різноманітні дискусійні проекти за напрямом громадянської освіти.

Європейський молодіжний парламент України (<http://iatp.org.ua/eyp>) – Європейський молодіжний парламент - Україна (ЄМП - Україна) - міжнародна молодіжна громадська організація, заснована у 2000 році ініціативною, творчою, енергійною молоддю. Європейський молодіжний парламент об'єднує молодих людей з усієї Європи з метою надання можливості брати активну участь у побудові нового Європейського суспільства. Ця громадська організація спрямовує свої зусилля на реалізацію молодіжних та освітніх програм за підтримки ЄС з метою підтримки партнерства та солідарності між різними націями.

<http://www.ukrcivnet.iatp.kiev.ua> – сторінка Інституту громадянської освіти Національного університету "Києво-Могилянська Академія", що містить корисну інформацію про дослідницькі проекти, методичні поради, літературу, посилання на Інтернет-ресурси з громадянської освіти, інформацію про семінари, конференції.

<http://www.cdd.kiev.ua> – веб-ресурс Центру політичних та інформаційних технологій „Демократія і розвиток”. Напрями діяльності: сприяння становленню громадянського суспільства, інтелектуальної та інформаційної підтримки процесів демократичних перетворень та економічних реформ в Україні, її інтеграції до загальноєвропейських структур.

<http://westukr.itgo.com> – Портал “Інтерактивні технології громадянської освіти”. Електронний ресурс, що містить навчальні матеріали, приклади вправ та тренінгові заняття з громадянської освіти.

<http://www.ngoukraine.kiev.ua> – Інформаційний сервер, створений за підтримки Британської Ради у співпраці з міжнародним товариством донорських та громадських організацій України. Мета серверу – надання доступу до різноманітної інформації про неурядові організації, що діють в Україні. Тут можна знайти потужну базу даних НДО України, інформацію про грантові програми, про семінари, конференції з питань розвитку громадського сектору, про міжнародний досвід розвитку громадського сектору та інше. Інформація подана українською, російською та англійською мовами.

<http://www.edu-democracy.org.ua> – сайт проекту "Освіта для демократії в Україні", започаткованого в рамках Трансатлантичної ініціативи підтримки громадянського суспільства в березні 2000 року. Головна мета проекту – впровадження громадянської освіти в освітній процес в Україні, а саме в 9-11 класах середньої школи.

<http://viaduk.net/ccc> – сайт благодійного фонду “Творчий центр "Каунтерпарт””, Метою діяльності якого є розробка і здійснення програм, спрямованих на сприяння розвитку творчої активності людини, утвердження ідеалів громадянського суспільства, вирішення проблем

освітнього, соціального, культурного, наукового характеру, зміцнення сектору неурядових неприбуткових громадських організацій України.

<http://www.cps.itgo.com> – сайт Центру політичних досліджень (Львів), створеного у 1994 році, а у 1997 році офіційно зареєстрованого. Одним з ключових завдань діяльності Центру є максимальне використання творчого потенціалу викладачів, аспірантів та студентів суспільно-гуманітарних факультетів Львівського національного університету ім. І. Франка, а також інших вузів Львова та регіону у справі розвитку демократичних засад функціонування модерної української держави та побудови громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Зима О.В. Поняття "дебати" у науковій літературі, їх застосування на уроках суспільствознавчих предметів [Електронний ресурс] / О. Зима. – Режим доступу : <http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/18/statti/zima.htm>
2. Концепція громадянської світи в школах України – [Електронний ресурс] http://www.ippo.edu.te.ua/files/gromad_osvita/resursy/39_stan_ta_pidhody.pdf - Заголовок з екрану.
3. Пометун О.І., Семіколенова О., Сулова О. Кроки до права. – К., 2001. – С. 5-8.
4. Пометун О.І. Курс «Практичне право» – новий підхід до правової освіти підлітків// Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С.32-34; О.І. Пометун, Т.О. Ремех, І.М. Гейко Практичне право. – К., 2001. – С. 6-9.
5. Project on Education of Democratic Citizenship. Resolution adopted by the Council of Ministers of Europe Ministers of Education at 20 Sesion in Cracow, Poland, 15-17 October, 2000 Council of Europe. Doc.DGIV/EDU/CIT (2000)
6. В Україні розпочалася робота над новою Концепцією Громадянської освіти та виховання. Прес-служба Президента України (10.09.2012 р) – [Електронний ресурс] - [.http://www.president.gov.ua/news/25301.html](http://www.president.gov.ua/news/25301.html) - Заголовок з екрану.
7. Про оприлюднення проекту Концепції громадянської освіти і виховання в Україні – [Електронний ресурс] : http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/doc_30112012.doc
8. Щодо методичних рекомендацій із громадянської освіти та виховання в навчальних закладах (Додаток до листа Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 09.08.2012 № 1/9-557) – [Електронний ресурс] : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/30688/- Заголовок з екрану.

РОЗДІЛ II. КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ПОСІБНИКІВ ТА ПРОГРАМ З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ, РОЗРОБЛЕНИХ В РАМКАХ МІЖНАРОДНИХ ПРОЕКТІВ

З метою здійснення огляду програм та посібників, що на сьогодні є актуальним для використання у ЗНЗ з питань громадянської освіти в системі загальної середньої освіти, слід

звернутись до офіційних джерел, що надають методичні вказівки щодо використання навчально-методичних матеріалів з викладання ГО в Україні. Так, на офіційному ресурсі *osvita.ua* викладено Методичні рекомендації МОНМС України щодо громадянської освіти і виховання і надано додаток до листа № 1/9-557 від 09 серпня 2012 року², в якому зазначено:

«У 2012-2013 навчальному році вивчення елективних курсів з громадянської освіти для учнів загальноосвітніх навчальних закладів здійснюватиметься за такими програмами:

Для учнів 9(10) класу - курс «Ми - громадяни України» підготовлений за підтримки Міністерства освіти і науки України, Центру Мерсона Університету штату Огайо (США) та Центру громадянської освіти (Польща) в рамках проекту «Освіта для демократії в Україні» авторським колективом педагогів - членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба». Програма курсу та навчально-методичний комплекс «Ми - громадяни України» рекомендована Міністерством освіти і науки України (листи МОН № 1/11-2817, № 1/11-2816 від 20.06.2001).

Для учнів 7(8) класу - навчальний курс «Вчимося бути громадянами» створений авторським колективом педагогів - членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» та рекомендований Міністерством освіти і науки України (лист МОН № 1/11-7680 від 26.12.2005). Курс носить пропедевтичний характер і ставить на меті виховувати сучасного громадянина-патріота Української держави, готувати учнівську молодь до виконання ролі активних громадян, ознайомити її з громадянськими навичками і цінностями, необхідними для ефективної участі у житті громади. Всі програми розміщені на офіційному сайті Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» <http://www.novadoba.org.ua/>.

Для учнів 11 класу - курс за вибором «Громадянська освіта: основи демократії» (авт. Бакка Т. В., Ладиченко Т. В., Марголіна Л. В., Рябов С. Г.), який не лише забезпечує певний обсяг знань, а й сприяє виробленню в учнів компетентності, необхідної для повноцінного життя в демократичному суспільстві. Програма рекомендована Міністерством освіти і науки України (лист МОН № 1/11-1652 від 12.03.2010)» (Методичні рекомендації щодо громадянської освіти та виховання в навчальних закладах. Додаток до листа Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 09.08.2012 № 1/9-557)».

Викладені рекомендації, однак, не охоплюють всього спектру існуючих програм та навчально-методичних матеріалів, що існують на терені ГО в Україні. Саме тому слід зупинитись на тих навчальних матеріалах, що були розроблені впродовж останніх років та використання яких стало успішною практикою для вітчизняної системи освіти.

---

² Методичні рекомендації щодо громадянської освіти і виховання в навчальних закладах - http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/30688-

2.1. Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його навчання (2009 р.) (Підручник для студентів педагогічних ВНЗ), автори: Бакка Т.В., Ладиченко Т.В., Марголіна Л.В., Дубровський В.Ф., Желіба О.В., Кленко С.Ф., Мелещенко Т.В.)

Даний підручник містить теоретичний матеріал до уроків «Громадянська освіта: основи демократії» для 11-12 класів ЗНЗ. Був створений в рамках Канадського проекту «Розбудова демократії» за підтримки Канадського агентства міжнародного розвитку (CIDA) відповідно до діючих на період 2009 року програм. Підручник містить такі основні розділи:

- *Теорія і методика навчання курсу «Громадянська освіта: основи демократії»*, де дається загальна характеристика предмету, визначається поняття громадянської компетентності, окреслено форми організації навчального курсу, методи та технології викладання громадянської освіти. Також подано засоби навчання громадянської освіти та їх класифікацію. Подано види та форми оцінювання навчальних досягнень учнів.

- *Практична підготовка студентів до викладання курсу «Громадянська освіта: основи демократії»*, де подано основні поняття громадянської освіти: права, свободи та відповідальність, соціум, держава, демократія, вибори та ін.

Програма навчального курсу «Громадянська освіта: основи демократії» для 11 (12) кл. ЗНЗ.

Урок автори вважають основною формою викладання громадянської освіти. Основною викладання курсу має бути компетентісний підхід. Важливим здобутком даного підручника є те, що автори рекомендують будувати навчання ГО через низку інтерактивних технологій навчання, застосовувати при викладанні інформаційно-комунікаційні технології та ресурси мережі Інтернет, мережі та спільноти, що створені учнями та вчителями, як, наприклад, мережу «Партнерство у навчанні» (що створена вчителями за підтримки компанії Майкрософт, інші ресурси.

Підручник містить низку прикладів уроків, практичних вправ, варіантів індивідуальної та позакласної роботи з учнями.

Особливу увагу автори приділяють формам оцінювання навчальних досягнень учнів з ГО. Автори усвідомлюють, що саме при викладанні ГО оцінювання ускладнюється тим, що об'єктом оцінювання є громадянська компетентність, а не знання та вміння. Тому, на думку авторів, автори вважають за необхідно оцінювати те, як учень діє, розв'язуючи суспільно значущі завдання. Авторами розроблено критерії оцінювання знань, вмінь та навичок та рівні навчальних досягнень.

Наступний навчальний посібник для учнів є комплектом до даного та укладений для учнівського користування в рамках викладання однойменного курсу.

2.2. Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас. Навчальний посібник / Бакка Т. В. , Ладиченко Т. В. , Марголіна Л. В. та ін. - Х. : Вид. група “Основа” , 2009. – 207 с.

Даний посібник, підготовлений в рамках Канадського проекту «Розбудова демократії» за підтримки Канадського агентства міжнародного розвитку (CIDA) та розрахований на учнів старшої школи, зорієнтований на використання інноваційних педагогічних технологій, активну взаємодію між школярами, вчителями та батьками. Посібник містить 5 розділів за темами: соціогенеза особистості; права, свободи і відповідальність; соціум; держава; демократія. Часина посібника присвячена питанням учнівського самоврядування, яке, на думку авторів, сприяє розвитку громадянських якостей.

2.3. Ми – громадяни України: навчальний посібник з громадянської освіти (для апробації). 9(10) клас /За ред. О.І.Пометун.- К.,2001.

Посібник вийшов у 2001 році в серії видань за програмою “Практичне право” в рамках проекту, що був реалізований інформаційно-методичним центром “Дебати” за підтримки Відділу преси, освіти та культури при Посольстві США за програмою «Демократичні гранти».

2.4. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти. Пометун О., Ремех Т., Ламах Е. За ред. О.І.Пометун. — К., АПН, 2001. — 128 с.

Посібник “Кроки до демократії” призначений для вчителів загальноосвітніх шкіл, викладачів позашкільних навчальних закладів, всіх, хто працює з молоддю з питань громадянської освіти. Містить опис циклу занять для молоді 14-16 років, які можна використати у позакласній, позашкільній та клубній роботі, а також для підготовки молодіжних заходів відповідної тематики.

Посібник містить такі теми: Конституція, права людини, демократія пряма і представницька, вибори в демократичній державі, партії і громадські організації, права, свободи і обов’язки людини і громадянина.

2.5. Навчальний посібник «Громадянська освіта: теорія і методика навчання», виданий в рамках проекту «Громадянська освіта -Україна.- Асламова Т., Бакка Т. та ін. Громадянська освіта: теорія та методика навчання. - Посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: ЕТНА-1, 2008. – 174 с.

Посібник «Громадянська освіта: теорія і методика навчання» адресований студентам педагогічних університетів і слухачам курсів підвищення кваліфікації. Він складається з двох модулів - теоретичного і практичного, що дають змогу ознайомитися з метою і завданнями громадянської освіти, світовим і національним досвідом її втілення, а також

оволодіти формами й методами її викладання у середній школі і сформувати потрібні вміння й навички.

Видання підготовлено і здійснено підготовлено в межах проекту «Громадянська освіта - Україна» (2005-2008), що здійснювався за фінансової підтримки Європейського Союзу в партнерстві з Міністерством освіти і науки України.

Посібник містить Таблицю змісту громадянської компетентності (робоча група з розроблення навчальних планів і програм), методичні рекомендації з інклюзивної освіти (робоча група з особливих освітніх потреб), матеріали з проектної діяльності та позакласних заходів (робоча група з позакласної діяльності та громадського розвитку) і питань соціальної справедливості (робоча група із соціальної справедливості та рівних прав і можливостей). У посібнику також міститься розділ з оцінювання, в якому використано матеріали, зібрані під час семінарів у Києві та Вінниці. У процесі розроблення матеріалів було враховано кращий український та європейський досвід.

У посібнику вміщено розділ, що розкриває демократичні засади функціонування сучасної школи, яке не можливе без створення сприятливого демократичного середовища під час навчальних занять і в позакласній діяльності.

Спеціальний розділ присвячено інклюзивній освіті, зокрема, підготовці вчителів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітніх навчальних закладів.

Усі розділи побудовано за єдиним принципом: на початку кожної теми визначено мету заняття та очікувані результати у формі «піраміди Блума», у тексті вміщено запитання, в кінці – завдання та список використаної літератури. Загальний список літератури, інтернет-ресурси та програма курсу з визначенням годин і форм занять (лекція або семінарсько-практичне заняття) подані в кінці посібника.

2.6. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя. - Київ, 2008.- Видавництво Етна-1.- 194 стор.

Посібник був підготовлений як частина компоненту проекту з підготовки вчителів. Процес розробки посібника включав проведення тренінгів для методистів інститутів підвищення кваліфікації вчителів та викладачів педагогічних університетів, апробацію в пілотних і не пілотних областях проекту, а також в інститутах післядипломної педагогічної освіти та педагогічних університетах.

Зміст посібника відрізняється від багатьох, підготовлених до цього часу з питань ГО. Особливість даного посібника полягає у тому, що розділи посібника містять методичні вказівки для вчителів всіх основних предметів старшої школи, які розподілені за напрямками:

- предмети суспільствознавчого циклу;

- предмети мовно-літературного циклу;
- предмети природничо-математичного циклу.

Важливим автори вважають запровадження ГО наскрізно через викладання таких основних предметів (історії, економіки, правознавства, мови та літератури, біології, хімії, фізики, математики, географії, математики та в позаурочній роботі в школі) у контексті формування громадянської компетентності учнів.

Цікавим в посібнику вбачається, на наш погляд, розділ «Проектна діяльність як засіб громадської активізації школярів», де висвітлюються форми використання методу проектів, організації шкільного самоврядування. Цікаво подані теми: Молодь дбає про довкілля, Молодь захищає права і свободи, Молодь зберігає пам'ять, Молодь прагне бути здоровою, Молодь крокує в Європу та світ та інші.

Розділ «Забезпечення інклюзивного підходу та рівних прав і можливостей через викладання громадянської освіти», де висвітлено особливості викладання громадянської освіти для дітей з особливими освітніми потребами та надано рекомендації щодо роботи з обдарованими дітьми. Слід зазначити, інші посібники не містять такої інформації, що надає унікального характеру виданню.

Також у посібнику подано інформацію щодо освітніх проектів, які здійснюються громадськими організаціями.

Розділ 5 присвячено організації оцінювання навчальних досягнень учнів з громадянської освіти, де визначено, як саме потрібно їх оцінювати. Важливо, що автор торкається особливостей педагогічної діагностики саме у курсі громадянської освіти, оскільки здійснити її не просто, адже не завжди будуть ефективними ті форми контролю, оцінювання, що зазвичай застосовуються у загальноосвітній школі. Виходячи з загального розуміння педагогічної діагностики, автори слушно зупиняється на формах контролю саме як виявлення, виміру і оцінювання навчальних досягнень учнів у курсі вивчення «Громадянської освіти» та окреслено його мету (з'ясувати не тільки рівень знань, а відповідних навичок, вмінь, сформованості чеснот – цінностей та якостей притаманних громадянинуві демократичного суспільства).

Основний текст, який використовують автори, містить як інформаційну, так і узагальнюючу, підсумкову частини. При укладанні розділів курсу автори використали *різні прийоми*: опис, розповідь (наприклад, при наданні інформації про історію та розвиток громадянського суспільства, прийняття основних нормативних громадянознавчих документів); *пояснення* (наприклад, при описі форм та прийомів інтерактивної роботи, методів та форм оцінювання навчальних досягнень), інші форми.

Доцільним є використання авторами останніх напрацювань вітчизняних та зарубіжних педагогів у галузі громадянської освіти, права, політології та сучасних методик викладання громадянознавчих предметів, про що свідчить список літератури після кожної теми. Позитивним є акцент авторів європейському та світовому контексті інтеграційних процесів, що відбуваються в світі та Україні.

Новим є те, що посібник вміщує тематику, присвячену впровадженню ІКТ у навчальний процес, спирається на останні напрацювання дослідників та електронні ресурси, що створюють можливості доступу студентів та учнів до інформації, сприяють загальній інформатизації процесу навчання.

2.7 Посібники, розроблені в рамках Українсько-швейцарського проекту «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні».

У співпраці з Національною академією державного управління при Президентові України було перекладено, адаптовано та опубліковано три посібники Ради Європи (2009-2011 рр.)

Посібник для учнів середньої школи «Живемо у демократії. Плани уроків з питань Освіти для демократичного громадянства та Освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів / [Р.Голлоб, П. Крапф] за заг.ред.Р. Голлоб, П. Крапф та ін. ; пер. з англ.. та адапт. О.В.Овчарук ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . – К : НАДУ, 2009, 212 с.

Посібник адресовано вчителям та методистам основної школи. Посібник укладено експертами Ради Європи як інструмент для педагогів, що викладають різні навчальні дисципліни та працюють у галузі громадянської освіти/ освіти для демократичного громадянства. Навчальний матеріал у посібнику поданий у легкій, доступній формі, що дозволяє використовувати його як при викладанні спеціального курсу, так і при викладанні окремих модулів й тем на уроках із різних навчальних дисциплін. На думку авторів посібника, знання, уміння та навички у галузі громадянської освіти мають стати підґрунтям для розвитку компетентної молоді, здатної самостійно приймати рішення і сприятимуть становленню молоді людини у різних життєвих сферах.

Впровадження освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини, на думку авторів, базується на таких трьох базових принципах: навчання «про» демократію та права людини; навчання «через» демократію та права людини; навчання «для» демократії та прав людини.

Даний посібник укладено з урахуванням того, що поняття та приклади, наведені у змісті вправ і уроків, є життєвими прикладами і характерні як для країн Європи, так і для України. Вправи, що подані у посібнику, вводять учнів у ситуацію, яку необхідно вирішити,

або обговорити, висловити свою позицію. Саме тому укладачі посібника та його перекладачі адаптували саме термінологію, а не зміст посібника, який є цінним своєю автентичністю та тим, що він був успішно апробований у навчальних закладах багатьох європейських країн. Посібник побудовано на основі інтегрованого підходу, що передбачає його використання як на уроках, так і окремим курсом, і в позакласній роботі з учнями.

У методичному блоці автори подають карту ключових понять ОДГ/ОПЛ і їх місце у процесі навчання відповідно до навчального середовища школи. Крім того, кожен блок тем вміщує послідовно поданий у формі урочного плану, вміщує необхідні елементи (тема, мета та завдання уроку, вправи та завдання для учнів, інформаційний матеріал для вчителя, методи роботи та очікувані результати).

Посібник вміщує такі тематики:

1. Особистість та громада (стереотипи, рівноправність, різноманітність, конфлікти).
2. Беремо відповідальність (права, свободи та відповідальність).
3. Участь (шкільна газета, ЗМІ).
4. Сила та влада (правила та закон, уряди та політики).

Автори посібника розглядають школу, як місце, де учні набувають життєвого досвіду, а саме, як мікрогромаду, що слугує моделлю суспільству. Тому вправи, що подані у посібнику тісно пов'язані зі шкільним життям учнів.

Зростаємо у демократії. Плани уроків для початкових класів з освіти для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ/ОПЛ)/ [В. Вайдінгер, Р. Голлоб] заг.ред.Р. Голлоб, П. Крапф та ін. ; пер. з англ. та адапт. О.В.Овчарук ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . – К : НАДУ, 2011, 154 с.

Новизна навчального посібника, який розроблено та рекомендовано для країн членів Ради Європи, полягає у важливості поширення знань та розвитку демократичних цінностей школярів в умовах побудови громадянського суспільства. Посібник подано у вигляді набору інструментів для педагогів та учнів в рамках вивчення різних навчальних дисциплін за принципом інтегрованого підходу.

Специфіка посібника полягає у його відповідності потребам української школи в контексті розвитку освіти для демократичного громадянства та членства України в Раді Європи.

Слід окремо зазначити вікову категорію учнів, на яку розраховано даний посібник. Дев'ять розділів складаються з п'яти уроків кожен, які адресовані учням останніх двох років початкової школи (в країнах Європи) віком 10 та 11 років, яка має різну тривалість (від 4-х до 6-ти років навчання). В Україні даний віковий період припадає на 5-і класи середньої школи. Посібник враховує вікові особливості учнів 10-11 рр. та можливості школи щодо

впровадження курсу. Окремі розділи можуть бути використані при вивченні мов, географії, історії, суспільствознавчих дисциплін, етики, мистецтв тощо.

Сам зміст ОДГ/ОПЛ побудований на вимірі – навчання через демократію та права людини та додає нової перспективи процесам навчання в рамках існуючої програми через запровадження так званого активного навчання через власний досвід, застосування інтерактивних методів, розвитку критичного мислення та відповідальної участі школярів.

Також важливою є термінологія, що подана у посібнику. Варто зазначити, що терміни, які застосовані у даному посібнику, є відображенням сучасних підходів до викладання дисциплін суспільствознавчого циклу у школах країн Європи. Так, наприклад, дев'ять розділів посібника торкаються таких ключових понять, як ідентичність, право, відповідальність, рівноправність, різноманітність та плюралізм, конфлікт, медіа, права та свободи, уряди та політики, правила та закон.

Низка фахових термінів, що використана у посібнику, є також предметом уваги європейських педагогів та стала загальноживаною у контексті освіти для демократичного громадянства та прав людини, відображена у нормативних документах Ради Європи, зокрема у Хартії освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини, прийнятої Радою Європи у 2010 році та інших документах.

Укладачі та перекладачі даного посібника при адаптації посібника намагались не втратити автентичність спеціальної термінології, та змістового контексту посібника. Про це свідчать стислі витяги з міжнародних документів та трактування термінів та понять, що вже увійшли в практику вивчення прав людини та освіти для демократії. Важливим є також успішна апробація посібника у низці європейських країн та в Україні.

Українська освіта сьогодні потребує розробки таких навчальних матеріалів, що відповідали б кращим світовим тенденціям. Особливістю посібника є його універсальність та адаптивність до освітніх систем країн-членів Ради Європи, гнучка структура, зручний та зрозумілий методичний інструментарій.

В порівняльно-педагогічному контексті посібник є новим та адаптивним для української школи і сприятиме впровадженню освіти для демократичного громадянства та прав людини на засадах інноваційності та відкритості до систем освіти в європейських країнах.

Навчасмо демократії : базові матеріали з питань демократичного громадянства та прав людини [Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер,] заг.ред.Р. Голлоб, П. Крапф та ін. ; пер. з англ. та адапт. Л.І.Парашенко ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . – К : НАДУ, 2011, 158 с.

Даний посібник є наступним у серії посібників, що розроблено для керівників ЗНЗ з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини.

Основною ідеєю посібника є створення демократичного середовища у навчальному закладі, яке є основною умовою формування демократичного світогляду учнів.

У посібнику викладено європейські підходи до ОДГ/ОПЛ, проаналізовано концепції громадянства, розкрито основні поняття демократії та прав людини. Детально викладено особливості викладання ОДГ/ОПЛ у навчальних закладах, запропоновано механізми впровадження даного напрямку у загальноосвітніх навчальних закладах.

Освіта для демократичного громадянства. Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія – вересень 2007) [Р. Голлоб, Е. Хаддлестон, П. Крапф, М.-Х. Салема, В. Спажич-Вркаш]; пер. з англ. та адапт. Л.М.Ващенко ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . – К : Вид-во «Гопак», 2009. - 89 с.

Посібник призначений для підготовки та підвищення кваліфікації вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини. Розділи посібника розкривають основні підходи до розроблення ефективної системи підготовки вчителя. Описано систему підготовки вчителів на етапах базової та поточної підготовки.

Важливим елементом посібника є визначення напрямів освітньої політики (розроблення та впровадження політики) та визначено, що у більшості країн впровадження ОДГ відбувається за ініціативи громадських організацій. Визначено необхідність розмежовувати відповідальність за провадження політики викладання ОДГ відповідно від базової та поточної підготовки між відомствами та установами. Доцільним вбачається здійснення координації даного напрямку на регіональному напрямі через регіональних радників.

Автори рекомендують при забезпеченні базової підготовки визначити відповідні стандарти, які повинні стати кваліфікаційним мінімумом у роботі вчителя. В посібнику подано перелік професійних компетентностей, що необхідні спеціалістам з викладання курсу ОДГ/ОПЛ. Крім професійних компетентностей виокремлені особистісні якості, якими повинен володіти вчитель, що викладатиме ОДГ/ОПЛ. Важливим автори вважають, що інтерес до питань ОДГ не повинен обмежуватись професійною діяльністю вчителя, а виходити за межі класу і стосуватись повсякденного життя.

Окреме місце займають такі питання, як: форми і методи навчання демократії; управління навчальним процесом і робота з людьми; створення відповідної навчальної атмосфери; моделювання навичок, умінь, цінностей та схильностей; робота з суперечливими питаннями; зв'язок із співтовариством за межами класу; усвідомлення вчителем необхідності

удосконалення професійної діяльності; співробітництво; самооцінка школою рівня реалізації ідей навчання демократії; планування розвитку ОДГ у школах та ін.

Підготовка вчителя у посібнику передбачає застосування активних методів навчання, роботу в команді, інтерактивні методи, критичне мислення, участь та ін. Особливе місце відводиться проектній роботі.

Автори посібника подають відповідні рекомендації.

Посібник містить додатки з прикладами для вивчення з досвіду впровадження ОДГ/ОПЛ у країнах з молодими демократіями (Словенія, Боснія і Герцеговина, Польща та ін.)

Демократичне врядування в школах : [посібник] / [Е.Бекман, Б. Траффорд пер. з англ. та адапт. Л.І.Паращенко ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . – К : НАДУ, 2009. - 100 с.

Автори пропонують набір методик для аналізу й оцінки стану справ у школі, алгоритм змін у ключових напрямках її життя, наводять зразки успішної практики та розвіюють усталені міфи щодо втрати влади при демократичному врядуванні.

Автори посібника закликають до подолання залишків адміністративно-бюрократичного керівництва, утвердження державно-громадської моделі управління освітою на засадах демократичного врядування, формування у всіх учасників навчально-виховного процесу активної громадянської позиції, високої політичної культури і демократичних цінностей.

2.8. Громадсько-активні школи в Україні : кроки до дій: Посібник зі створення та управління громадсько-активною школою. - Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» - 2-е видання. – К.:СПД-ФОП Парашин К.С. 2008. – с. 164.

Посібник висвітлює принципи, моделі та підходи до організації громадсько-активної школи. Вміщує практичні поради налагодження співпраці між школою та громадами, висвітлено особливості управління громадсько-активною школою.

Адресовано посібник керівникам навчальних закладів, системі післядипломної педагогічної освіти, керівним кадрам загальної середньої освіти, методистам та вчителям.

Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» також розробив низку інших навчальних модулів для курсів підвищення кваліфікації в ІППО та для вчителів, що мають громадянськомисловчу спрямованість.

2.9. Вчимося бути громадянами (методичний посібник для 7-8 кл., Вербицька П.В., Войтенко О.М., Мисан В.О.)

Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» розробила навчальний курс з громадянської освіти для 7(8) класу загальноосвітніх навчальних закладів "Вчимося бути громадянами".

Посібник, створений авторським колективом педагогів за сприяння Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін "Нова Доба", рекомендований Міністерством освіти та науки України (лист №1/11-7680 від 26.12.2005 року).

Запропонований курс носить пропедевтичний характер і ставить за мету виховувати сучасного громадянина-патріота Української держави, готувати учнівську молодь до виконання ролі активних громадян, ознайомити її з громадянськими навичками і цінностями, необхідними для ефективної участі у житті громади.

Впродовж 2006-2010 років матеріали посібника успішно використовуються у навчально-виховній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів різних регіонів України у ході викладання курсів за вибором, роботі гуртків, також у позакласній діяльності.

2.10. Основи демократії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред.. Антоніни Колодій. — К.: Ай-Бі, 2002. — 684 с.; 2004. — 667 с.

Даний підручник розроблено для студентів та викладачів, які вивчають та викладають у ВНЗ курс «Основи демократії», інші суміжні дисципліни, а також громадянам, залученим до різноманітних форм демократичної освіти усіх рівнів.

У підручнику подано ґрунтовний виклад основних тем, що стосуються демократичного розвитку суспільства. Демократичний лад та його невід'ємні складові розглянуті з погляду нормативного ідеалу, наближення до нього в країнах стійкої демократії, шляхів та способів утвердження демократії в Україні. Особливу увагу звернено на важливість верховенства права, конституціоналізму, законності дій усіх інституцій влади та дійових осіб політики, визнання й дотримання ними демократичних правил та процедур, налагодження розвиненої, ефективної системи правосуддя, впровадження сучасних форм адміністративної діяльності. Автори висвітлюють значення різних форм громадянської участі, функціонування організованого й активного громадянського суспільства, незалежних ЗМІ та громадської думки як демократичних інституцій, а також партій, виборів, діяльності організованих груп інтересів, через які здійснюється безперервний зв'язок громадян і влади. Значне місце в книзі відведено аналізу сучасних викликів демократичній державі та способів реагування на них через здійснення економічної, соціальної, етнокультурної, гендерної та освітньої політик.

Пілотне викладання курсу "Основи демократії" було здійснено протягом 2001/2002 навчального року за наказом Міністерства освіти і науки України та сприяння Інституту вищої освіти АПН України у двадцяти вищих навчальних закладах України.

Список використаних джерел:

1. Вчимося бути громадянами. Методичний посібник для 7-8 кл., Вербицька П.В., Войтенко О.М., Мисан В.О.
2. Громадсько-активні школи в Україні : кроки до дій: Посібник зі створення та управління громадсько-активною школою. - Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» - 2-е видання. – К.:СПД-ФО Парашин К.С. 2008. –164 с.
3. Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас. Навчальний посібник / Бакка Т. В. , Ладиченко Т. В. , Марголіна Л. В. та ін. - Х. : Вид. група “Основа” , 2009. – 207 с.
4. Громадянська освіта : теорія і методика навчання. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Т. Асламова , Т. Бакка , В. Бортніков та ін. – Київ. : Видавництво ЕТНА-1 , 2008. – 174 с.
5. Демократичне врядування в школах : [посібник] / [Е.Бекман, Б. Траффорд пер. з англ. та адапт. Л.І.Паращенко ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . – К : НАДУ, 2009. - 100 с.
6. Зростаємо у демократії. Плани уроків для початкових класів з освіти для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ/ОПЛ)/ [В. Вайдінгер, Р. Голлоб] заг.ред.Р. Голлоб, П. Крапф та ін. ; пер. з англ.. та адапт. О.В.Овчарук ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . – К : НАДУ, 2011, 154 с.
7. Живемо у демократії. Плани уроків з питань Освіти для демократичного громадянства та Освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів / [Р.Голлоб, П. Крапф] за заг.ред.Р. Голлоб, П. Крапф та ін. ; пер. з англ.. та адапт. О.В.Овчарук ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . – К : НАДУ, 2009, 212 с.
8. Методичні рекомендації щодо громадянської освіти і виховання в навчальних закладах - http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/30688- заголовок з екрану.
9. Навчаємо демократії : базові матеріали з питань демократичного громадянства та прав людини [Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер,] заг.ред.Р. Голлоб, П. Крапф та ін. ; пер. з англ. та адапт. Л.І.Паращенко ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . – К : НАДУ, 2011, 158 с.
10. Освіта для демократичного громадянства. Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія – вересень 2007) [Р. Голлоб, Е. Хаддлестон, П. Крапф, М.-Х. Салема, В. Спажич-Вркаш]; пер. з англ. та адапт. Л.М.Ващенко ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . – К : Вид-во «Гопак», 2009. - 89 с.
11. Освіта для демократичного громадянства та освіта з прав людини в Україні : Н.Г.Протасова, Л.І. Паращенко, О.В. Овчарук та ін. / За заг. ред. Н.Г. Протасова. – К. : Національна академія при Президентові України, 2011. – 100 с.

12. Основи демократії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред.. Антоніни Колодій. — К.: Ай-Бі, 2002. — 684 с.; 2004. — 667 с.
13. Пометун О.І. Практичне право: Навч. посіб.: 8 кл. / О.І. Пометун, Т.О. Ремех, І.М. Гейко; За ред. О.І. Пометун.— 2-ге вид., доповн. і переробл.— К.: Вид-во А.С.К., 2003.— 207 с.
14. Шкільний курс “Громадянська освіта: основи демократії” та методика його навчання : Підручник для студентів / Т. В. Бакка, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна та ін. - Х. : Вид. група “Основа” , 2009. – 254 с.

РОЗДІЛ III. ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС ШКОЛИ – ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ: АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ІНТЕРВ'Ю З ЕКСПЕРТАМИ

3.1 Важливість впровадження громадянської освіти

Для усвідомлення ступеню важливості впровадження ГО в систему загальної середньої освіти в рамках дослідження було проведено інтерв'ю з тими особами, що були дотичними до питань впровадження, розробки, викладання та вимірювання навчальних досягнень учнів з питань громадянської освіти.

Так, 100% опитаних експертів під час інтерв'ю вважали, що запровадження ГО у навчально-виховний процес загальноосвітнього навчального закладу є важливим і зумовлено, на наш погляд, такими трьома чинниками: історична необхідність, потреба у формуванні свідомого громадянина, зміст предмету та його форми викладання сприяють формуванню громадянської компетентності учнів.

Основний чинник – **історична необхідність**, пов'язаний з переконанням, що такий тип особистості, якого потребувала радянська система, виявився неадекватний в умовах розвитку демократії, не достатньо спрямований на самостійне прийняття рішень. Виникла потреба не тільки корегувати, а й докорінно змінити вимоги до виховання та навчання громадянина. Для цього необхідні спільні зусилля освітніх установ, батьків та громадськості, всього суспільства. Основна місія у вихованні громадянина належить школі, де учень проводить значну частину свого часу, спілкується з однолітками, навчається. *«На початку 90-х років, коли Україна набула незалежності, постало питання викладання суспільствознавчих курсів. Школа вивчала радянський ідеологічний курс «Суспільствознавство», який на той час повністю себе вичерпав і його відмінили з 1992 року. Відмінили суспільний предмет, де саме дитині мають розказати про її права, обов'язки, про життя, про суспільство та економіку. І тому виникла нагальна потреба ввести такі предмети в школу» (Університет ім. М.Драгоманова, Київ).*

Наступним чинником постала **потреба у формуванні свідомого та активного громадянина**. Світовий досвід свідчить, що формування громадянина демократичного типу не відбувається автоматично, такий процес пов'язаний з багатьма умовами, що складаються з дитинства у сім'ї та школі, громаді, де дитина зростає. Всі ці інститути працюють в одному напрямку і спрямовують свої впливи на формування свідомого та громадсько активного типу особистості. Адже громадянським та демократичним цінностям, відповідальності можна навчити тільки через власні дії, співпрацю, демонстрації власного ставлення до суспільних проблем. Розуміння цієї проблеми було отримано під час інтерв'ю: *«Вже 21 рік незалежності, а ми маємо такий низький громадянський рівень. І перш за все через те, що мало інформовані, ненавчені і не налаштовані» (ІППО, Вінниця).* *«Країна, в якій юне покоління виростає справжніми громадянами, в якому вчителів відповідальні як громадяни – це країна, яка має конкурентну спроможність в сучасному світі» (ІППО, Херсон).*

Ще один важливий чинник полягає в тому, що **сам зміст предмету та форми його викладання сприяють формуванню громадянської компетентності учнів**. Це важливо тому що в процесі вивчення основ громадянства учень, молодь навчається приймати рішення, бути активним у суспільному житті, пізнає механізми дотримання прав людини. На уроках громадянської освіти передбачено використовувати пошукові, інтерактивні методи навчання, з активним залучення учнів. А наскільки це реально використовується на практиці – залишається важливим питанням для обговорення. Також не менш важливим вбачається те, що ГО є підґрунтям для дорослого життя учня. *«Саме громадянська освіта дає можливість старшокласнику увійти в простір громадянського суспільства, зайняти більш активну позицію серед своїх однолітків, сформувати в самому себе вміння, компетенції жити в громадянському демократичному суспільстві» (Ліцей, Київ).*

3.2. Проблеми та перешкоди впровадження громадянської освіти у навчально-виховний процес ЗНЗ

На думку респондентів, існує велика кількість проблем і перешкод для впровадження ГО у навчальний процес школи. Визначимо їх, починаючи від більш масштабних до локальних.

Головна проблема – це **відсутність наступності в розробці та здійсненні освітньої політики** щодо впровадження громадянської освіти. Держава має слідкувати, щоб незалежно від того, як змінюється політична ситуація в країні і того, хто приходить до влади в державні органи, проводилась послідовна освітня політика при впровадженні громадянської освіти. У даних процесах має бути наступність і послідовність, яка має відбуватись від розробки стратегічних напрямів – до викладання ГО, виявлення результатів такого впровадження. На наш погляд, такої послідовності сьогодні немає. В державі існує значний досвід розробки

програм та здійснення проектів з ГО. Однак, між цими процесами немає сталих взаємозв'язків, деякі ініціативи дублюють одна одну, відбувається так звана розробка «з нуля», яка не завжди є ефективною.

Варто звернути увагу на наявність абсолютно полярних точок зору стосовно ставлення політиків до освіти і, зокрема, до ГО. Одна думка полягає в тому, що освіті не надається достатньої уваги з боку уряду: *«Взагалі недостатня увага за умов неупорядкованої, безсистемної, хаотичної трансформації суспільства, невелика увага до освіти в цілому. Вона як була за остаточних принципах, так вона і зараз у нас існує. І не настільки навіть фінансово, наскільки в свідомості суспільства і наших урядовців. Тобто, ну як нема чимось зайнятись, то займемось освітою»* (НАПН, Київ).

Протилежна думка щодо ставлення політиків та урядовців до цього питання говорить, що політики дуже добре усвідомлюють вплив освіти на формування свідомості громадян: *«Враховуючі нашу політичну ситуацію в країні це є політика, бо політикам не дуже цікаво, щоб люди мали чітке уявлення про те, що відбувається насправді. Ви розумієте, що чим освіченішими будуть наші люди, тим менше вони будуть обслуговувати наших політиків»* (НУО, Київ).

Сьогодні ми спостерігаємо, як політики все більш втручаються в освіту, політизуючи її. Це дестабілізує шкільну систему освіти, наприклад, через мовну політику та викладання різних варіантів історії України. Така ситуація є на сьогодні неприпустимою. Нагадаємо, що ще в 50-х роках Рада Європи заклала такі основні принципи оцінки історичних процесів, як:

- історія поза пропагандою;
- історія поза упередженими поглядами;
- історія, що спирається тільки на реальні факти;
- національна історія — невід'ємна частина загальноєвропейської історії та історії світу.

З попередньою проблемою безпосередньо пов'язана наступна - **недостатня кваліфікація людей, які займаються реформуванням освіти.** *«То вводим 12-ти річну систему, потім ми її відмінємо; то ми розширюємо варіативну систему, то ми скорочуємо варіативну систему; то ми вводим другу іноземну мову і відмінємо етику, про яку всі плачуть до сьогодні. Такий волюнтаризм проведення реформування в освіті – це дуже серйозна перешкода»* (НАПН, Київ).

Під час обговорення такої ситуації, більшість експертів доходять висновку, що всі ці речі були зроблені на потребу чийось амбіціям. Причина полягає в тому, що державні службовці дуже персоналізовано ставляться до своєї посади, використовуючи її для задоволення власних меркантильних потреб та амбіцій.

Однією з найбільш вагомих проблем є **централізоване та авторитарне управління освітою**. Кожного разу, коли з'являється новий міжнародний проект, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України дає рекомендації обласним управлінням освіти, що це бажано ввести в навчальний процес школи. І ці рекомендації спускаються на рівень школи. Шкільна адміністрація виконує вказівки, які вони отримують від районних відділів освіти чи обласних управлінь освіти. Але шкільний компонент має свої обмеження, тому директорам доводиться урізати те, що вже викладається та вводити нове. При цьому вони нерідко взагалі не обізнані з питанням впровадження громадянської освіти в школі. Така ситуація свідчить про повну централізацію управління освітою. *«Так прибирали громадянську освіту, вводили гендерну освіту, потім критичне мислення, потім основи споживача і таке інше. Тому навіть ті школи, які впроваджували громадянську освіту, потім мусли все це звертати. Тому що директор школи – він безправний, йому управління освіти наказало, пославшись на рекомендації Міністерства і все, вони вимушені це виконувати»* (ІППО, Луганськ).

Але при цьому спостерігається також авторитарний стиль управління на місцях. Не всі директори шкіл є людьми достатньо демократичними. Поява малого громадянського суспільства в школі не завжди знаходить підтримку авторитарним директором або керівництвом в областях чи районах. *«У нас у місті Вінниці дві вчительки такі були - богині - вони по громадянській освіті спеціалісти. Ми їх завжди запрошували, до них ходили. Так їх ніхто не підтримав, не заохочував, не стимулював. Директорам надійшло, що до них постійно ходять, то одну відправили на пенсію, друга стала суто істориком»* (ІППО, Вінниця).

Ще експерти вважають за серйозну перешкоду **наявність стереотипу що питання громадянської освіти не потребує спеціальної уваги**. Цей стереотип має коріння з часів існування Радянського Союзу, коли вся система ідеологічного впливу на особистість була дуже жорстко, міцно, ґрунтовно побудована, починаючи з дитячого садочка і закінчуючи ЗМІ. Та система забезпечувала формування громадянина, навіть якщо освіта щось не доопрацьовувала. Такий стереотип, на думку експертів, існує у багатьох освітян. Він також дуже поширений серед батьків, які вважають, що це взагалі питання виховної роботи в школі, якою мало хто займається.

Відсутність узгодженості в питаннях впровадження навчальних програм громадянської освіти також називають однією з проблем. Подекуди громадянська освіта зводиться до вивчення основ прав людини. Залишається поза увагою таке питання як громадянська участь, відповідальність всіх учасників навчального процесу, залучення школярів до процесів прийняття рішень на рівні шкільної громади тощо.

Серед проблем та перешкод також можна виділити: **відсутність системності у підготовці та підвищенні кваліфікації вчителів з питань громадянської освіти,**

поширення позитивного досвіду, координації діяльності, моніторингу того, яким чином впроваджується громадянська освіта в школах, якими є її результати.

3.3 Бачення моделі викладання громадянської освіти

Єдиного бачення щодо **моделі викладання громадянської освіти в школі** серед експертів не має. Відповіді щодо вибору та переваги моделі викладання ГО розділились на два варіанти: громадянська освіта має реалізовуватись через **комплекс заходів, або через окремий предмет.**

Більша частина фахівців дотримується думки, що це має бути **комплекс заходів.** Але складові для них пропонуються різні. Проаналізувавши їх, ми виокремили три комплекси заходів. Наведемо їх характеристики та аргументи.

Перша версія комплексу заходів включає в себе **поєднання окремого предмету, міжпредметних зв'язків та позакласної роботи в старших класах.** Тому що окремий предмет даватиме конкретні знання. Інші предмети будуть повертатися до тематики громадянської освіти, учні будуть отримувати наочні приклади з інших дисциплін стосовно того, наскільки активно є громадянська позиція, наскільки важливою є громадянська освіта. А потім це все буде реалізовуватись на практиці в позакласній роботі, коли діти зможуть отримані знання реалізувати через різноманітні акції, проекти, волонтерський рух. *«Я не можу віддати перевагу ні предмету, ні модульному викладанню ГО, ні позакласним заходами, тому що переконана, що це має бути триєдиний процес. Це обов'язково повинен бути предмет тому, що якщо немає предмету, то деяких моментів просто не можна врахувати в позакласній роботі або в модульному підході до різних предметів. Я думаю, що важливо, щоб все це було разом, тоді ми можемо говорити про систему громадянської освіти в школі. А якщо мова йде просто один предмет, то це так, ...фальсифікація» (Ліцей, Київ).*

В цьому комплексі заходів ми спостерігаємо відмінність думок фахівців стосовно того, чи має бути цей предмет обов'язковим в інваріативній частині, або він має бути складовою варіативної частини навчального плану і викладатися факультативно, за вибором. Ті експерти, які пропонують залишити цей предмет як курс за вибором, аргументують це переважністю шкільної програми в інваріативній частині. Але при цьому зазначають, що існує проблема недостатнього фінансування варіативної частини. *«Сьогодні ситуація є такою, що ці курси з громадянської освіти читаються за рахунок факультативів або варіативної частини – курсів за вибором. Це потребує фінансування, яке в останні роки зменшуються, або надається тільки частина цього фінансування переходить на так званий профіль» (ІШПО, Херсон).*

Друга версія комплексу заходів включає в себе **поєднання окремого обов'язкового предмету та позакласної роботи протягом всього періоду навчання дитини в школі з 1-го по 11-й класи**. Такий предмет має включати в себе такі теми, як права людини, життя людини в соціумі, людина і політика, людина і економіка, людина і культура, людина і соціум. Фахівці посилаються на свій досвід участі в проєктах, який свідчить, що більшість зарубіжних європейських країн, Канади, США та ін. предмет громадянської освіти викладають в інваріативній частині як обов'язковий предмет в школі. *«Розумієте, можна вивчати і як частину, так і модуль певного предмету, але це дуже невеликий вихід на результат» (Університет ім. Драгоманова, Київ).*

Третя версія комплексного підходу включає в себе **міжпредметний підхід (на модульній основі) та позашкільне виховання**. Експерти наполягають, що громадянська освіта не може бути окремим предметом, це – напрям всього процесу навчання з боку вчителів і керівників закладу та вивчення з боку учня. Демократичний простір, що може бути створений у школі, може бути забезпечений лише за умови наскрізного впровадження громадянської освіти. Модульний підхід є цікавим і дозволяє вчителю використовувати громадянську освіту там, та у тих освітніх напрямках, де це є важливим.

Менша частина експертів вважає, що **громадянська освіта має бути лише окремим предметом**. Прихильники такого підходу впевнені, що лише таким чином можна надати учням необхідні знання, сформувати уміння та цінності свідомого громадянина. Це свідчить про те, що ця група спеціалістів віддає перевагу знанням предметів і педагогіці, побудованій на основі переказу та запам'ятовування матеріалу, тобто енциклопедичному стилю навчання. Вони готові і будуть виховувати обізнаного громадянина, але не дієвого, не готового до активної участі у житті суспільства. *«Громадянську освіту можна було викладати на уроках всіх предметів без виключення. Але цього замало, на мою думку, тому що курс є курс. В країні, яка має лише 20 років незалежності, такий курс має бути обов'язковим. Важливо, щоб елементарні речі знала кожна дитина: я - громадянин, ось моя громада, ось в громаді це..., ось в громаді те...» (ІППО, Вінниця).*

!!! Представник Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України зазначив, що громадянська освіта передбачена обов'язковою в інваріативній частині навчального плану школи для 11 класу з 2011/2012 навчального року під назвою «Людина і світ». Але жоден експерт, науковець та методист ІППО цього не знає. І лише одна людина згадала про предмет таким чином: *«Вчителі дуже шкодують, що предмет «Громадянська освіта» не став частиною інваріативного навчального плану та не введений в шкільні програми як обов'язковий предмет. Хоча курс, який є в цьому році в школі – «Людина і світ» включає в себе більшу частину елементів громадянської освіти, більшість тем співпадають.*

Хотілось би використовувати ті вкрай вдалі підручники, які розробила організація «Нова доба» та курс «Ми – громадяни України» під час його викладання (ІППО, Херсон).

Вищесказане свідчить про те, що **не існує якісної системи надання інформації та відсутність системи координації між центральними органами управління освітою та підпорядкованими організаціями**, тобто закладами щодо місця ГО в комплексі навчально-методичних матеріалів та навчальних програм.

3.4 Слабкі та сильні сторони міжнародних проектів з громадянської освіти

Під час інтерв'ю ми просили респондентів висловити свою думку стосовно сильних та слабких сторін міжнародних проектів з громадянської освіти під час їх реалізації в Україні. Результати аналізу відповідей представлено в Таблиці 3.1.

Таблиця 3.1. Сильні та слабкі сторони міжнародних проектів

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> • Комплексність • Спрямованість на вчителів-практиків • Міжпредметний підхід • Наявність пілотних областей • Висока кваліфікація міжнародних експертів і тренерів • Створення та розповсюдження навчально-методичних матеріалів для різних рівнів користувачів • Проведення семінарів та тренінгів з використанням нових методів роботи 	<ul style="list-style-type: none"> • Дуже орієнтовані на європейський досвід, не враховують національні особливості, контекст • Не використовуються українські напрацювання з громадянської освіти • Не існує сталості впровадження продуктів проекту та ідей після закінчення • Не знаходять стабільної підтримки від МОНМС • Незначний тираж навчально-методичних матеріалів

3.5 Результати впровадження міжнародних проектів з громадянської освіти в Україні

Реалізація міжнародних проектів на місцях призвела до виникнення цілого руху щодо подальшого розвитку та впровадження громадянської освіти в пілотних областях. Це були очікувані та неочікувані результати. Очікуваними вони були через те, що переважна більшість шкіл в цих областях була повністю забезпечена навчально-методичною літературою, вчителі пройшли тренінги, місцеве керівництво надавало школам всіляку підтримку: *«Ми отримали стільки книжок, що змогли забезпечити ними 22 школи області повністю і вони вже змогли впроваджувати громадянську освіту як окремий предмет» (ІППО, Луганськ).* *«Саме ці школи, які пройшли навчання у нас, потім стали громадсько-активними школами» (ІППО, Вінниця).* *«Ми проводили дослідження і виявлялось, що діти, які навчаються в школах, де викладають громадянську освіту, значно менше стоять на обліку в міліції, або потрапляють в якісь неприємності. Вони є найбільш активними громадянами, беруть участь в різних суспільних акціях» (ІППО, Херсон).*

Одним з найвагоміших результатів можна назвати те, що вже після закінчення проекту на **рівні областей почало формуватись демократично сприятливе середовище**, з'явилися ініціативи щодо створення освітніх громадських організацій. Наприклад, Цюрупінський район Херсонської області створив свою ресурсну базу, ресурсний центр, де провів навчання для всіх вчителів району. Кожного року там проводиться конференція, де вчителі обмінюються досвідом. Водночас в Херсоні була створена ціла організація, яка і сьогодні займається громадянською освітою, проводить конференції, семінари та інші заходи з ГО. Це свідчить про **розвиток громадянського суспільства на місцях**. *«Я скажу словами своєї учениці, яка сьогодні вже закінчує університет ім. Т.Г.Шевченка. Після одного з проєктів вона сказала: «Я тепер знаю, на кого я хочу вчитися, де я хочу працювати і що я можу зробити для того, щоб в моїй країні краще жилося». Це перша позитивна сторона. Другий результат - коли учні починають задавати питання. Питання, на які не завжди зручно відповідати. Це означає, що вони починають думати, шукати ці відповіді і я вірю в те, що вони будуть їх знаходити, а не мислити стереотипами»* (Ліцей, Київ).

3.6 Очікувана допомога від держави, партнерів і донорів

Практично всі респонденти вважають, що для подальшого впровадження громадянської освіти **необхідна допомога від держави у вигляді введення окремого предмету в інваріантну частину навчального плану в старших класах та забезпечення підручниками**. Таким чином вони сподіваються отримати більше часу на викладання та виділення додаткового фінансування на окремий предмет. На галузь суспільствознавство у сучасних стандартах середньої школи майже немає годин. Наприклад, на предмет «Людина і світ», який читається лише в 11-му класі, відведено лише 18 навчальних годин. Це означає викладання навіть не раз у тиждень, а раз у два тижні протягом року або раз на тиждень протягом одного семестру. Звичайно, такої кількості годин не достатнє для того, щоб допомогти учням сформувавши свою громадянську позицію.

Від партнерів та донорів респонденти очікують допомоги в організації та проведенні навчальних семінарів та тренінгів. Це свідчить про те, що експерти та практики усвідомлюють і відчувають певну загрозу того, що час плине, відбувається відтік підготовлених педагогічних кадрів, які пройшли таку спеціальну підготовку на курсах і тренінгах в рамках проєкту. **Втрачається накопичений досвід.**

Практика реалізації міжнародних проєктів з громадянської освіти в Україні свідчить про те, що **іноземні донори зацікавлені працювати в Україні, але їх не влаштовують схеми, механізми впровадження проєктів в Україні**. *«Хочу зазначити, що проєкт «Громадянська освіта – Україна» був замовлений українським урядом, була підписана угода, створена державна програма і Міністерство освіти і науки по закінченні цього проєкту*

повинно було впроваджувати громадянську освіту в школу. Але, на жаль, цього не сталося» (НУО, Київ). Це ще раз свідчить про те, що в країні відсутня наступність у впровадженні освітньої політики щодо ГО.

Громадянське суспільство в цій ситуації має взяти на себе функцію лобіювання інтересів освітян. Можна запропонувати різні варіанти співпраці між громадськими організаціями та Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України. Найбільш впливові організації мають наполягати й добиватись того, щоб в Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України була спеціально призначений фахівець, який відповідає за зв'язки з громадськими організаціями, отримує від них інформацію, яку обов'язково має надавати на розгляд міністра або заступника міністра, тобто людей, в чий компетенції є прийняття реальних рішень. Слід зазначити, що такі підрозділи існують, але співпраця з організаціями громадянського суспільства відбувається досить формально. Інший варіант – домовитись, щоб освітянські громадські організації могли подавати свої матеріали на сайт міністерства, щоб там була якась колонка, де вони могли б оприлюднювати свої ідеї. Тобто, **на даному етапі не вистачає інструментів підтримки та просування (адвокасі) та інструментів впливу на Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, яке в цій галузі приймає остаточне рішення.**

РОЗДІЛ IV. ІДЕНТИЧНІСТЬ, ГРОМАДЯНСКІСТЬ І ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ: АНАЛІЗ ДУМОК СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ ЛУГАНСЬКОЇ ТА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ТА М. КИСВА

У цьому розділі на матеріалі 18-ти фокус-групових інтерв'ю окреслюється громадянська ідентичність молодих українців трьох регіонів. По-перше, ми розглядаємо громадянську ідентичність як національну ідентичність, виявлення толерантного ставлення до співгромадян та почуття належності до країни. По-друге, ми аналізуємо потенціал молоді до участі у суспільно-політичних процесах. По-третє, ми представляємо думки учнів щодо стану програм і підручників, а також підходів до викладання предметів громадянсько-ознавчого спрямування.

4.1. Питання ідентичності й толерантності

З чого складається так званий «міф» української ідентичності та, відповідно, кого українська молодь різних регіонів вважає або не вважає українцем? Проблема феномена «Іншого» або опозиції «Свої/Чужі» має фундаментальне значення для розкриття специфіки будь-якої культури та її самосвідомості. Тому, обговорення особливостей національної

ідентичності в порівняльному аспекті було важливою частиною протоколу фокус-груп. Спрощений варіант цієї комплексної дискусії представлено у таблицях 4.1 - 4.3.

Таблиця 4.1. Основні елементи українськості (Луганська обл.)

Більш важливі	Менш важливі
Любов до традицій	Релігія
Знання (і повага до) свят	Етнічна приналежність
Місце народження	Паспорт
Проживання	Українська мова
Небайдужість	

Таблиця 4.2. Основні елементи українськості (Львівська обл.)

Більш важливі	Менш важливі
Українська мова	Релігія
Українська культура	Паспорт
Коріння	
Внутрішнє відчуття	
Патріотизм	

Таблиця 4.3. Основні елементи українськості (м. Київ)

Більш важливі	Менш важливі
Повага / дотримання традицій	Етнічна приналежність
Небайдужість	
Проживання	
Любов до країни	
Українська мова	

У нашому дослідженні ми будемо керуватись поняттям українськості, що передбачає ознаки, які можна віднести не тільки до рис приналежності до української нації, а до ставлення громадян України до власної громадянської позиції та її проявів у суспільно-політичному житті. Отже, учні на загал включали велику кількість різних людей у категорію «українці», але концепція «справжньої» українськості, що заснована виключно на громадянстві (набуття паспорту), була рідкісна. Друга менш важлива ознака українськості пов'язувалася більшістю учнів із віросповіданням людини:

Соломія: Немає проблем. Це взагалі я вважаю просто вибором людини, яку він віру підтримує, релігію (м. Львів).

Микола: Громадянство це не релігія. Це дві різні речі (Луганська область).

У Луганську, де виявилось, що батьки багатьох учнів походили з Росії, учні вважали, що етнічне походження («українська кров») це не найважливіша ознака українськості:

Лана: Ну зрозуміло, що по крові, якщо мої мама і тато росіяни, то і я - росіянка. Так? Але якщо я себе відчуваю більше українкою, я люблю цю культуру, я люблю цей народ, то яка різниця хто в мене батьки? (м. Луганськ).

Учні з м. Києва також вважали, що представників етнічних меншин, які «вже сотні років живуть тут» можна вважати українцями, але з невеликою поправкою: «якщо вони поважають українську культуру».

Отже, **відверта любов і повага до української культури (включно з традиціями і святами) помітно виступала як основна ознака українськості у фокус-групах всіх трьох регіонів.** Тих, хто дотримувався українських традицій, включно з українською діаспорою, вважали стовідсотковими українцями, з огляду на те, що «вони святкують всі українські свята», «репрезентують українську культуру за кордоном», «вони не забули рідну мову», «навіть із-за кордону вони пропагують українську ідею» і таке інше. Наприклад, учениця грузинського походження, яка в принципі не вважала себе українкою, визначила справжнього українця аналогічно:

Тамара: В душі це більше любов до традицій, до культури – ось це і робить людину справжнім українцем. Це стосується кожної нації. Наприклад, грузин – це людина, яка любить свою культуру, свою країну, а громадянином може бути кожний. Я можу поїхати до Америки і стати громадянкою Америки (м. Луганськ).

Українська мова для учнів з Львівщини та Київщини також була інтегральною частиною української культури. Відповідно, тих, хто не знає української мови учні були схильні не вважати українцями, хоча багато хто визнавав, що мова – це приватна справа кожного. Наприклад, «якщо ти на роботі працюєш, то має бути українська мова, а вдома як відпочиваєш, то у твій вільний час, що хочеш робиш, і якою хочеш мовою розмовляєш» (м. Львів). Переважно російськомовні учні з Луганщини натомість вважали, що російськомовних мешканців країни можна вважати українцями:

Денис: Звичайно їх можна вважати українцями, бо мова в принципі не грає ролі, будь-яку можна вивчити (Луганська область).

Степан: Ось половина України розмовляє російською. Це що вони не українці виходить? (Луганська область).

І східно- і західноукраїнські учасники дослідження і опитані у Києві схилились до таких аспектів українськості, як патріотизм і небайдужість до своєї країни, наприклад:

Роман: Для мене не українець – це людина, яка небайдливо ставиться до країни, наприклад, забруднює місто, байдужий до своєї країни (м. Київ).

Тарас: Треба якимось благо приносити своїй країні щоб називатись українцем (м. Львів).

Ольга: Не знаю, мені чомусь здається, що та людина не є українцем, яка виїжджає закордон і соромиться своєї Батьківщини (м. Луганськ).

Хоча загалом учні були відкриті до включення у категорію українців людей різних національностей, помітним було те, що це відбувається іноді на підставі рис, які не можуть мати всі мешканці або громадяни України, особливо, коли ще стосується «міста народження», розпливчатого визначення «внутрішньої українськості» тощо.

Більш того, відкрито негативні ставлення у фокус-групах стосувалися мешканців різних регіонів України і були взаємопов'язані з національною та регіональною

ідентичностями учнів. Ця тема виступає в аналізі як характерна особливість національної ідентичності і яка зумовлена специфікою стосунків Заходу та Сходу, бо учні з Києва не вдавалися у міркування щодо зв'язків українськості з місцем проживання. Зауважимо, що єдине висловлювання про регіональну конфігурацію українськості у київських фокус-групах походило від дівчини, яка мала західноукраїнське походження:

Лілія: Я вважаю, що західна України – це більше Україна.

Модератор: Чому?

Лілія: Тому, що Донецьк, Харків і навіть Київ вони якось більш російсько зорієнтовані. Розмовляють практично російською мовою, а в західній Україні розмовляють виключно українською. Київ, навпаки, є найменш українським з усіх міст України, бо з Києва починалась Київська Русь і то є початок Росії, хоч і зараз Україна.

Галина: Для мене в Києві такі ж українці, як і в інших містах.

Ольга: Мені здається, також, немає різниці в якому місті ти проживаєш (м. Київ).

Отже, учні зі Львівщини аргументували свою зразкову українськість переважно тим, що вони розмовляють українською мовою, але також спиралися на знання, які вони отримали у школі, щодо боротьби за незалежність України, релігійної та культурної свідомості мешканців західних областей. Так, наприклад, пояснили свою позицію хлопці однієї школи у Львівській області:

Микола: То так закладено як би завжди західна Україна ... тут були такі ОУН і були тут організації УПА, які завжди хотіли, щоб Україна була незалежною державою. Тут мова завжди була, культура українська. І нас так вчителі вчать, автори пишуть книжки або автобіографічні спогади, так що вони показали, що тут більше...

Орест: Що відносно шкіл чи там церков, то на сході було більше знищено українських церков ніж на заході, в нас завжди більше підтримувалася більша кількість україномовних шкіл.

Дмитро: Львів, та західні області завжди були рушійною силою, і коли східні області втрачали віру, то західні області завжди боролися.

Микола: То можна навіть побачити, що вони такі українці, вони завжди прагнуть, прагнуть своєї мети і вони за будь-яких обставин хочуть її здобути (Львівська область).

Натомість, східні українці часто були представлені як такі, хто «не знають навіть наших традицій», «знають свої шахти, вони на роботу, прийшли з роботи і все, а західна Україна духовно розвивається», «хочуть приєднатися назад до Росії, СНГ», «вони за те, щоб російська мова була другою державною», «вони просто не вважають, що правильним був розвал СРСР», «їм сказали голосуй за того і вони будуть голосувати за того, вони не будуть розбиратися» і таке інше.

Ставлення учнів з м. Луганська та області (див. таблицю 4.4) віддзеркалюють думки молоді зі Львівщини. Респонденти були дуже добре поінформовані про власний «імідж» (див. колонку «Вони» про «нас» у таблиці 4.4) і переважно говорили про мешканців західної України на протигагу до мешканців східної України. Натомість, намагаючись створити

позитивний український імідж власного регіону, учні з Луганщини репрезентують себе (див. колонку «Ми») як толерантних українців, хоча в силу історичних обставин не україномовних, які не переймаються етнічними категоріями, а вважають, що головне – це «робити щось корисне для країни». Крім того, учні наголошували на тому, що вони знають українську мову, але не використовують її у повсякденні. Наприклад:

Денис: Ми частіше вживаємо російську мову. Якщо ми опинимося серед українців, будемо звичайно розмовляти й українською (Луганська область).

Валентина: В принципі, звичайно, у Конституції сказано, що кожен українець повинен володіти українською мовою, але ж володіти, а не вживати її постійно (Луганська область).

Таблиця 4.4. «Ми» та «Інші» у репрезентаціях учнів Луганщини

«Ми»	«Вони»	«Вони» про «нас»
<ul style="list-style-type: none"> • Зрусифіковані українці • Не переймаємося національністю – «просто знаємо, що ми українці та і все» • Непатріотичні • Толерантні • Дружелюбні • Індустріально розвинуті 	<ul style="list-style-type: none"> • З поляками • Мова змішана з польською • Націоналісти • Вважають, що вони справжні українці • Не люблять нас • Субсидуються за наш рахунок 	<ul style="list-style-type: none"> • Думають, що ми росіяни • Вважають нас несправжніми українцями • Кажуть, що ми не любимо нашу країну • Неосвічені • Індустріальне суспільство • Бандити, мафія • Живимо серед шахт, у пилюці і темряві

Подібні дискурси щодо поділу країни на «хороші» і «погані» регіони, ставлення під сумнів лояльності співгромадян можуть негативно впливати на національну ідентичність учнів і навіть загрожувати почуттю належності до України. Зокрема, регіональна «донбаська» ідентичність була представлена у фокус-групах як результат негативних політичних і повсякденних репрезентацій мешканців східної України:

Модератор: А було таке, що Ви відчували себе більше мешканцями Донбасу, ніж українцями?

Степан: Звичайно.

Модератор: Як це проявляється?

*Степан: Це проявляється навіть у тому, що російська мова - це все ... вони починають нас критикувати, що, ніби то ви - росіяни або ви - не українці, ви росіяни, бо ви російською говорите. **Все це, я вважаю, впливає на психіку. Впливає в якому сенсі? Люди просто починають сумніватися у собі.***

Михайло: Вони невпевнені у собі, але яка різниця де ти і якою мовою ти розмовляєш? Головне – щоб правильно (Луганська область).

4.2. Потенціал учнів щодо громадянської участі

Відповіді учнів усіх регіонів України на запитання щодо можливої участі у політичному житті країни навіювали на дослідників песимізм з огляду на очевидну пасивність молоді. На перший погляд здавалося, що учасники дослідження ніколи не будуть вникати у політику:

Ольга: Я вважаю, що в нашій країні політика є нечесною. І я навіть думати про неї не хочу (м. Київ).

Арсен: Ніколи в житті не став би брати участь (м. Луганськ).

Еля: Політика? Я б не хотіла взагалі неї торкатися, в цих колах спілкуватися. Ні, це не моє (Луганська область).

Політиків схарактеризували як «найманців», «корисливих», «нечесних», а політику – як «брудну справу», «крадіжку», «заробляння грошей» і підкреслили, що політичні партії «переймаються громадянами лише перед виборами». Приклади висловлювань учнів з цього приводу включали:

Олена: Навіть я дивлюся як здійснюється політика в Україні, як кожний парламент збирається і майже кожне засідання закінчується бійкою. Недипломатично і жахливо (Луганська область).

Іван: А я б, наприклад, абсолютно не хотів бути ніяким членом політичної партії, взагалі торкатися політики, тому що, по-перше, мені це не подобається, а по-друге, не знаю, мені здається, що гроші й іншими шляхами можна заробити. Дійсно, можна тільки хіба щоб собі грошей підзаробити, а так - ні (м. Львів).

Більш того, молоді люди міркували, що будь-яка можлива політична участь, часто обмежена лише голосуванням (найбільш очевидні політичні заходи для учнів - «обрання президента» і «голосування на парламентських виборах»), була ділом «віддаленого» дорослого життя.

Тамара: У нас навіть народ не бере в цьому участь, то що можна казати про дітей, які ще в школі вчать? (м. Київ).

Сніжана: Заборонено законодавством в принципі. У 16-17 років ще не дозволяється навіть агітки проводити. Коли моя подруга запитала про це, а вона моя однокласниця, то їй відповіли, що ні, не можна агітувати до 18 років: сиди і тобі не можна (м. Луганськ).

Соломія: Швидше за все, це можливо, коли ми вже закінчимо університет. Отоді в нас, можливо, з'явиться трохи більше вільного часу, хоча я не впевнена, що його з'явиться більше (м. Львів).

Демонстрації і протести учні у більшості схарактеризували як «нічого не дають», «тільки для пенсіонерів», «тільки, якщо хтось заможний підтримує» тощо. Ті учні, які сказали, що могли б взяти участь у протестах, наголошували на тому, що для цього мають бути зачеплені їх особисті права та інтереси:

Модератор: Якщо б Ваші права серйозно зачепили, Ви б взяли участь у демонстраціях, протестах?

Сніжана: Так, обов'язково.

Ксенія: Якщо б це зачепило мене, я б взяла участь.

Сніжана: Я така активна людина і, якщо мене зачепити дійсно ущемити мої права, то я першою б вийшла (м. Луганськ)

Однак те, що може бути розтлумачено як відсутність громадянської позиції і пасивність, насправді може означати інше. Не будучи політично активними, учні все таки обговорювали політику, сперечалися і намагалися в ній розібратися. Більше того, не зважаючи на цинічне ставлення до політиків, у стенограмах фокус-груп можна знайти багато прикладів потенційно активної поведінки учнів. Коли увагу учнів сфокусували на таких

аспектах громадської участі як волонтерство, права жінок, захист тварин, екологічні рухи, допомога дітям та бездомним, учні підтвердили, що могли б взяти участь (а багато хто вже брав) у діяльності з даних напрямів, хоча далеко не всі асоціювали соціальні справи та так звані маленькі громадянські вчинки з політикою.

Орест: Під час проведення ЄВРО 2012 я бачив як багато молоді були волонтерами.

Модератор: А Ви би могли взяти участь у чомусь з того, що раніше перераховувала?

Орест: Так, я вже брав участь у захисті тварин і міг би взяти участь у волонтерстві.

Борис: Я міг хіба б у захисті тварин.

Геннадій: Я мабуть також би вибрав захист тварин, тому що багато зараз тварин на вулиці, їх забагато, їх просто убивають, усипляють. Тому хочеться допомогти, щоб вони знайшли свою домівку, притулок.

Григорій: Я би міг допомагати дітям, які живуть без рідних. Брати участь у роботі якихось фондів, щоб допомогти їм знайти родину.

Роман: Я не знаю. Всіляка допомога важлива, як на мене, та ж допомога тваринам. Я міг би працювати в цьому напрямку, але допомога людям похилого віку або дітям без сімей – я це поважаю, але я би не взяв на себе таку відповідальність.

Григорій: Перш за все, цим має перейматися держава.

Роман: Взагалі, то я брав участь – разом з громадською організацією в рамках акції прибирав парки (м. Київ).

У відповідь на запитання щодо найважливіших, на їх думку, політичних питань у країні, учні всіх регіонів спочатку вдалися перераховувати «влада», «Президент», «економіка», «корупція», «російська мова як друга державна», «стосунки з ЄС і Росією», але швидко переключилися на особисті речі й спостереження щодо того, що відбувається навколо них, а саме: безробіття, соціальна незахищеність, пільги, соціальна допомога, молодіжні проблеми. Ми запитали учнів про те, що могло б покращити життя людей у їхній місцевості. Багато хто запропонував створення конкретних молодіжних ініціатив для зменшення «нудьги»: спорткомплекси, хороші ігрові майданчики та доступні місця для соціалізації (кінотеатри, кафе). У наступному витягу зі стенограми, говорячи як зацікавлені громадяни, дівчата з Луганщини закликають до покращення умов у їхньому культурно і соціально незахищеному селищі, де діти і молодь, за їх словами, «безцільно тиняються»:

Тетяна: Я б хотіла перетворення в області культури. У нас тут дуже мало закладів ... ну як ... увечері молоді просто нема куди йти і вони витрачають час у барах, там сидять. Потрібно просто зацікавити їх, зробити, можливо, якісь розважальні центри.

Ірина: Навіть ми мали раніше ...

Тетяна: Кінотеатр би зробили. Просто увечері не знаю...

Ксенія: Спортклуб.

Марія: Крім бара нема куди піти.

Ірина: Просто раніше був той же парк, в якому була літня площадка для дітей і там були каруселі, сцена була, кіно увечері. Зараз все це розгромили, розвалили, на металолом здали і у нас нічого немає (Луганська область).

Питання, які піднімали учні, стосувалися не лише покращення умов життя молоді, але торкалися і речей, які б могли мати позитивний вплив на життя всієї

громади. Наприклад, дівчата з Львівської області висловлювали занепокоєність щодо розповсюдження у їхньому селі «клубів із гральними автоматами, які тільки псують життя батькам» і «простою є тратою грошей». Крім того, **учні усіх регіонів висловлювали клопотаність проблемами власних міст і селищ, виявили знання про їх історію та сучасність.** Багато хто з учнів замислювався над навколишніми соціальними проблемами і критикував, наприклад, ситуацію зі сміттям, забрудненням довкілля, зруйнованими історичними будинками, поганими дорогами, темними вулицями, і т. ін. Загалом, молодь також могла запропонувати конкретні кроки і сформулювати розумні пропозиції політикам щодо покращення ситуації у власній місцевості.

Отже, опитані учні виробили розуміння зв'язку політичного і особистого, здатність критично мислити і вступати у діалог, що є невід'ємною частиною громадянської культури (навіть їхня цинічна позиція щодо політики представляє критику, а не байдужість або повну відмову від неї). Ми стверджуємо, що **учнівський громадянський потенціал і практика дії знаходяться на мікро локальному рівні, хоча майже всі виявили й обізнаність про національну політику. В учнів, однак, спостерігається почуття зневіри і відчувається сенс відсутності можливостей до конструктивної участі.**

Як (і чи) спроможна задіяти молодь школа? У наступному підрозділі ми переходимо до аналізу шкільного досвіду респондентів, бо школа безперечно виступає важливим місцем вивчення та платформою до практичного застосування основ демократії та громадянської участі у дитячому та підлітковому віці.

4.3. Думки учнів про зміст і викладання громадянської освіти

Методи викладання громадянської освіти були найважливішим аспектом, що впливав на загальне враження учнів від предмета та бажання сприймати його зміст. Хоча зміст громадянської освіти було розроблено з метою виховання активних громадян, практика викладання предмета не завжди відображала процес двосторонньої цілеспрямованої діяльності вчителя та учнів задля вирішення завдань громадянської освіти. **У більш ніж половині шкіл переважали інформаційно-рецептивні та репродуктивні, а не пошукові, дієві методи навчання. Активне залучення учнів було знівельовано.** Наприклад, учні однієї школи Луганської області описали навчальний процес таким чином:

Модератор: Щоб Ви змінили у викладанні громадянської освіти?

Армен: Забрали б предмет, тому що за три роки мені цей предмет не цікавий.

Денис: А я б змінив сам принцип його викладання.

Армен: У нас учитель бере книжку відкриває і...

Денис: Пише тра-на-на-на-на...

Армен: Пишемо конспекти, таблиці креслимо.

Денис: Просто не цікаво. Потрібно заінтригувати.

Армен: Автоматично все це робимо.

Денис: Неправильний метод викладання (Луганська область).

Система шкільної освіти в Україні очевидно віддає перевагу знанням предметів і педагогіці, побудованій на основі переказу, запам'ятовування матеріалу, тобто, як влучно зазначила група міжнародних дослідників на чолі з Т. Гордон, подібна система занепокоєна виключно «створенням обізнаних громадян» [1, с. 76]. Звикнувши до цих пріоритетів, деякі старшокласники не побачили необхідності в предметі громадянська освіта, оскільки, на їх думку, він не має значення під час вступу до вищих навчальних закладів. Такий прагматичний підхід до знань підтверджується наступними висловлюваннями: *«Навіщо мені естетика або громадянська освіта, коли мені складати вступні з математики?» (Луганська область).* **Брак престижності громадянської освіти** виявився також у типовому переконанні учнів у тому, що в школі мають викладати тільки такі предмети як математика, хімія, географія, мови. Так, зі слів одного учня Львівської області, *«решту ми можемо дізнатися з життєвого досвіду».*

Учням було складно дати відповідь на запитання щодо кола тем, які повинна охоплювати громадянська освіта або що б вони хотіли вивчати поглиблено. Школярі активніше говорили про предмети, які відсутні в навчальному плані, а не про конкретні теми або практичні навички в межах громадянських студій. Пропонуючи більше дисциплін, які, за їх думкою, є необхідними для майбутнього навчання в університеті або для роботи, вони мало згадували про необхідність ознайомлення в школі з проблемами підготовки до трудової діяльності, сплати податків, безробіття, вміння розпоряджатися грішми, вирішення проблем, пов'язаних із алкоголем, наркотиками та палінням, статевим вихованням – питаннями, які представлені в міжнародних дослідженнях як найбільш релевантні для молоді в таких різних країнах як Велика Британія [2; 3] й Аргентина [4].

Наталя: Я би хотіла вивчати право, філософію та латину.

Василина: Ділове мовлення. Взагалі то ділове мовлення є дуже важливим, бо воно потрібне на кожному факультеті і в майбутньому там, де ти будеш працювати.

Галина: Навіть не можемо скаргу написати... (м. Львів).

Сформовані в країні методи викладання не сприяють розвитку особистої ініціативи та активності учнів, тобто їх здатності діяти самостійно і робити свій вільний вибір. Попри це, молоді українці незалежно від місця їхнього проживання цінували можливість висловлювати свої переконання і думки на уроках і брати участь у дискусіях, аналогічних до тих, які було проведено з ними в ході цього дослідження:

Ірина: А от якщо б ми обговорювали хоча б, як ми зараз сидимо і обговорюємо політичне життя, нам це було б цікаво. Ми обговорювали б духовне життя людини, але ми цього не маємо. Ми пишемо твори, відповідаємо на тупі запитання, так, є просто тупі запитання, на які не можна відповісти (Луганська область).

Наталя: Наша вчителька вважає, що найголовніше - це конспект. Тобто, ми цілий урок пишемо конспекти. Один раз було заняття, ми розбирали тему з джерелами, це заняття, на

мою думку, тоді було цікаве, тому що ми висловлювали свою думку, а так постійно пишеш конспект (м. Львів).

Покладаючись на власний досвід написання тестових завдань, у конкретному випадку з історії України, учні середньої школи на Львівщині звернули увагу на наявні конфлікти між школярами і вчителями щодо методів оцінювання їхніх незалежних думок. Так, учні, як свідчить витяг із стенограми групової дискусії, зазначили, що вчителі сприймають відхилення від тексту підручника або розбіжності в думках з учнями як загрозу для авторитету вчителя. Подібні скарги від учнів були зафіксовані нами й в інших школах, де були проведені дискусії. Про це свідчать також інші дослідження шкільного життя України. Так, у статті дослідниці Анни Фурнієр ідеться про те, що вчителі не в змозі спокійно та виважено реагувати на заперечення учнів або спроби самостійного інтерпретування офіційних трактувань змісту шкільних предметів [5]. Отже, за словами респондентів:

Микола: В нас, наприклад, тематична [контрольна] деколи з історії, четвертий рівень [складності] – свою думку написати. Я маю різні думки, я не можу мати такої самої думки, як всі, я пишу свою думку, вона каже, що то неправильно, бо так не має бути. Тоді я кажу: «Не пишіть, «Як на вашу думку, треба писати: як то було».

Северин: В мене теж дуже часто конфлікти бувають. Як на твою думку? Навіщо питати про мою думку, якщо хочеться почути правильну?

Микола: Має бути правильна відповідь, а не думка.

Модератор: А правильну де взяти?

Микола: З книжки.

Северин: В підручнику (Львівська область).

Це підтверджує той факт, що деякі вчителі, всупереч демократичним пріоритетам шкільної освіти, намагаються виховувати слухняного учня-громадянина, який має ставитись із повагою до влади та шкільного керівництва. На думку багатьох, тільки по досягненню певного віку може розпочинатися громадянська участь особистості в суспільно-політичному житті країни.

Таблиця 4.5 подає класифікацію уявлень учнів щодо того, які характеристики притаманні хорошому громадянину. Зауважимо, що більшість із них знаходилося в площині обов'язків і відповідальності: «поважати інших», «жити відповідно до моральних принципів», «бути патріотом», «знати закони», «поважати традиції країни», «не мати поганих звичок». Обов'язки громадянина у великій мірі пов'язані з приватним життям, що перекликається з нашим попереднім аналізом.

Таблиця 4.5. Характеристики хорошого громадянина

Політична діяльність	Документи / Проживання
Бере участь у виборах, референдумах Бере участь у політичному житті країни Вимагає повагу до прав	Має офіційні документи Має український паспорт Живе в Україні
Обов'язки / Відповідальності	

Соціальні/громадські/приватні сфери життя

Поважає людей
Допомагає, робить щось хороше
Не має поганих звичок
Піклується про родину
Бере участь у громадському житті
Професійно поводить на роботі
Живе відповідно до моральних принципів

Лояльність

Є патріотом
Відданий країні, не обирає інші країни, не думає, що десь жити краще

Відповідальність перед державою

Боронить свою країну
Працює на благо держави, щоб підняти життєві стандарти, економіку
Робить щось корисне для країни

Відповідальна поведінка

Знає закони
Дотримується законів
Не коїть злочинів
Знає як захистити свої права

Повага до національної культури

Любить країну
Поважає традиції країни
Поважає культуру, історію, живе в Україні по цим правилам

Випадки, коли учні ставилися позитивно до громадянської освіти, траплялися в закладах із більш відкритою демократичною культурою, яка спонукала учнів до участі в шкільних справах і позакласних заходах, таких як дискусійні клуби та дослідницькі проекти. Учні таких шкіл зауважили, що *«дуже важливо вивчати як «Громадянську освіту», так і «Людину і суспільство» тому, що це, насправді, формує наші погляди. Ми маємо право вільно висловлюватися, мати власний світогляд, свої політичні погляди»* (м. Луганськ), бо *«коли ти отримуєш багато інформації, тобі є над чим поміркувати та сформувати власну точку зору»* (м. Київ). Однак, ліцеїсти зазначали, що саме такий демократичний та особистісно-орієнтований підхід був досить винятковим:

Павло: Наприклад, якщо взяти загальноосвітні заклади, то там навіть інтереси дітей не розглядаються. Добре, якщо в нас це підтримується, особливо, якщо ми обговорюємо різні політичні погляди, коли ми обговорюємо – це підтримується, а в інших школах?..

Петро: В інших школах не дають достатньо інформації, щоб людина сформувала власний погляд, швидше іноді навіть їй його нав'язують (м. Луганськ).

Роман: Взагалі, якщо брати правознавство, громадянство, світову культуру, то всі ці предмети, то всі ці галузі достатньо розвинені. Ви можете бути освіченим, з Вами можна добре і цікаво спілкуватись, ви можете дуже гарно розповісти про себе та цікаво поспілкуватись. Якщо дивитись на рівень викладання в нашому ліцеї, то він досить високий. На мій погляд, в звичайному закладі, а іноді й у спеціалізованих школах цьому не будуть навчати (м. Київ).

Учні позитивно оцінювали діяльність учителів, які залучали їх до дискусій і були уважні до поглядів учнів. Наприклад, випускниця з Луганська оцінила уроки вчительки історії та споріднених дисциплін у такий спосіб: *«вона намагається викладати так, щоб поважати нашу точку зору, тобто не впливати на нас», «вона обов'язково запитає кожного з нас нашу думку, а потім висловить свою, тобто, вона не нав'язує нам нічого», «щодо того, що написано в підручнику, вчителька завжди радить не зважати на думку автора, а думати самостійно» (м. Луганськ).* Під впливом таких учителів у молоді з'являється інтерес до тих суспільно-політичних питань, які виходять за межі навчальної програми. Іноді цей інтерес супроводжується зацікавленістю до перегляду телевізійних новин: *«Я почала проглядати ранкові новини, коли збираюся у школу. У батьків стала більше цікавитися про ці питання. Моя мама не пропускає жодного випуску новин, в неї професія така, що треба в курсі всього бути, я цікавлюсь іноді в неї, що відбувається тому, що через підготовку до вступу сама не встигаю» (м. Луганськ).*

Отже, як показує досвід інших міжнародних досліджень учнівського досвіду вивчення громадянської освіти [1; 2; 3], учасники даного дослідження віддали перевагу активним, діяльним і цікавим для своєї вікової групи методам навчання, які є найбільш ефективними при вивченні громадянської освіти в Україні. Учні висловлювались за необхідність збільшення під час навчання кількості екскурсій, фільмів, використання мультимедійних засобів (зокрема, Інтернет). Учні всіх регіонів запропонували включити до програми більше актуальних і цікавих матеріалів, зокрема, таких, які пов'язані з сучасними суспільно-політичними проблемами. Ця пропозиція перетинається з наявною у респондентів стурбованістю соціальними, екологічними проблемами рідного краю, зацікавленістю в особистих і суспільних питаннях, а також відносно високим рівнем обізнаності в національних і міжнародних подіях. Так, учні однієї із шкіл Львівської області, як свідчить наступний уривок із групового інтерв'ю, висловлюють занепокоєність тим, що їхня школа залишається відокремленою від реалій зовнішнього світу, а також досвіду сучасної молоді за її межами:

Андріяна: Наприклад, навіть на уроках історії ми не обговорюємо, що сьогодні відбувається. Ми все вивчаємо все про минулі події. Ми, навіть, не порівнюємо їх з теперішніми подіями.

Марта: Шкільна програма вже така застаріла, підручники застарі, програми взагалі нецікаві.

Андріяна: Суто по шкільній програмі. Наприклад, ми говорили про події 11 вересня у США на уроках англійської, а на інших уроках ми взагалі про це не говоримо.

Марта: І не згадуємо.

Модератор: А щоб ви змінили у викладанні суспільствознавчих дисциплін?

Андріяна: Потрібно більше реальних прикладів з життя.

Надія: Стиль викладання також потрібно змінити.

Модератор: А який вам подобається стиль?

Надія: Вчителі, зазвичай, так говорять, ну якось не по-сучасному, вживають такі слова, що ми їх не розуміємо... (Львівська область).

Хоча створення зв'язків між школою і громадою займає центральне місце у філософії громадянської освіти і вважається елементом, що допомагає молоді ототожнювати уроки з реальним життям, багато хто з учасників дослідження не бачив, як досвід, накопичений під час вивчення громадянської освіти, може бути застосований на практиці. У той час як учителі сприймали учнів як майбутніх громадян, які ще не в змозі приймати рішення, раціонально мислити, опитані старшокласники навпаки, виявили вміння критично й самостійно мислити, висловили бажання глибше вникати в проблеми суспільно-політичного характеру й бажання мати право голосу стосовно власного навчання. Ми переконані, що школи здатні створити умови для громадянської активності в межах шкільного простору шляхом залучення молоді до прийняття рішень, спробою надання учням права висловлюватись, можливості практикувати демократію в шкільних умовах.

На наш погляд, у сфері викладання громадянської освіти в Україні залишаються актуальними такі питання:

- подальший розвиток школи як демократичної суспільної інституції, залучення учнів до обговорення шкільної політики та суперечливих питань суспільного життя, а також до прийняття рішень стосовно власного навчання;
- зосередження уваги на новітніх практиках, методиках та інструментарії викладання громадянської освіти у контексті підвищення кваліфікації вчителів;
- необхідність заміни інформаційного (енциклопедичного) підходу до навчання на проблемно-діяльнісний навчальний підхід, спрямований на виховання самостійних ініціативних і відповідальних членів суспільства;
- необхідність проведення досліджень щодо змістового наповнення та добору чітких підходів щодо системного впровадження громадянської освіти, а також моніторингу й оцінки ефективності громадянської освіти у формуванні громадянської компетентності учнівської молоді.

Список використаних джерел:

1. Gordon T., Holland J., Lahelma E. Making spaces: Citizenship and difference in schools. – Basingstoke: Macmillan Press, 2000. – 235 p.
2. Weller S. Teenagers' citizenship: Experiences and education. – London: Routledge, 2007. – 194 p.
3. Lister R., Middleton S., Smith N. Young people's voices: citizenship education. – Leicester: The National Youth Agency, 2001. – 60 p.

4. Bonder G. Young women in Argentina: Citizenship representations and practices in the context of transition / M. Arnot, J.-A. Dillabough // Challenging democracy: International perspectives on gender, education and citizenship. – London: Routledge, 2000. – P. 238–256.
5. Fournier A. Patriotism, order and articulations of the nation in Kyiv high schools before and after the Orange Revolution // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2007. – № 1. – P. 101–117.

РОЗДІЛ V. ПОГЛЯДИ ВЧИТЕЛІВ НА ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ОПИТУВАННЯ

В опитувальному листі ми хотіли з'ясувати погляди вчителів на громадянську освіту та її впровадження у навчально-виховний процес. Нас цікавила думка вчителів щодо того:

- якій моделі громадянської освіти вчителі віддають перевагу?
- що варто вивчати в рамках громадянської освіти?
- наскільки є значимою громадянська освіта в школі?
- що є пріоритетом громадянської освіти в Україні сьогодні?
- що має бути пріоритетом громадянської освіти в школі?
- що важливо для виховання громадянина?
- які джерела використовують під час уроку?
- які види діяльності використовуються на уроці?
- що потребує вдосконалення?

В дослідженні взяли участь учителі з трьох типів шкіл. Найбільша кількість вчителів викладали у ЗНЗ I-III ступенів – 65%, учителі спеціалізованих шкіл (гімназії, ліцеї, колегіуми) та шкіл I-II ступеню були представлені майже в однаковій кількості – 18% та 17% відповідно (див. Діаграма 5.1).

Діаграма 5.1. Розподіл учителів за типом школи

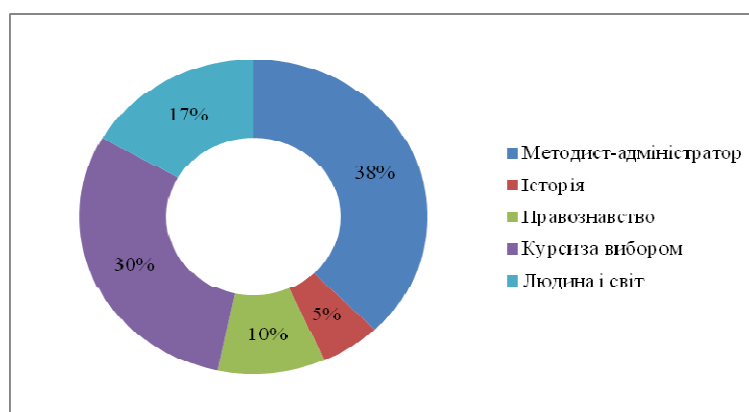

Нам імпонує той факт, що ми маємо дані як з міських – 46%, так і з сільських шкіл, яких було трохи більше – 54%. **(Всі результати опитування представлені в діаграмах і знаходяться в додатку 7.4).**

Ми визначили п'ять основних категорій освітян, які брали участь у дослідженні. Найбільше були представлені методисти з позакласної роботи з учнями та керівники загальноосвітніх навчальних закладів – 37%. У даному дослідженні ми поєднали їх в одну категорію «методист/адміністратор». Вчителів курсів за вибором, як, наприклад, «Громадянська освіта», «Основи громадянської освіти», «Вчимося демократії», «Всі різні – всі рівні» та інших у дослідженні було представлено 30%. Викладачі обов'язкового предмету в 11-му класі «Людина і світ» – складають 17%, вчителі правознавства – 10%, вчителі історії – 6% (див. Діаграма 5.2).

Діаграма 5.2. Розподіл учителів за предметом викладання

Гендерне співвідношення опитаних учителів відображає реальну картину, яка спостерігається сьогодні в школі: жінок – 84% і чоловіків – 16%.

У вибірку потрапили 44% учителів віком 50-59 років. Далі за чисельністю йдуть вчителі віком 40 – 49 років – 28%, 30-39 років – 17% , 21 – 29 років – 8%. Найменшою віковою групою – 3% - вчителі, вік яких складає від 60-ти років та більше. Молодих спеціалістів, які прийшли у школи після закінчення педагогічних ВНЗ, у вибірці небагато. Це, на наш погляд, пояснюється **низьким рівнем престижу професії учителя та заробітної плати.**

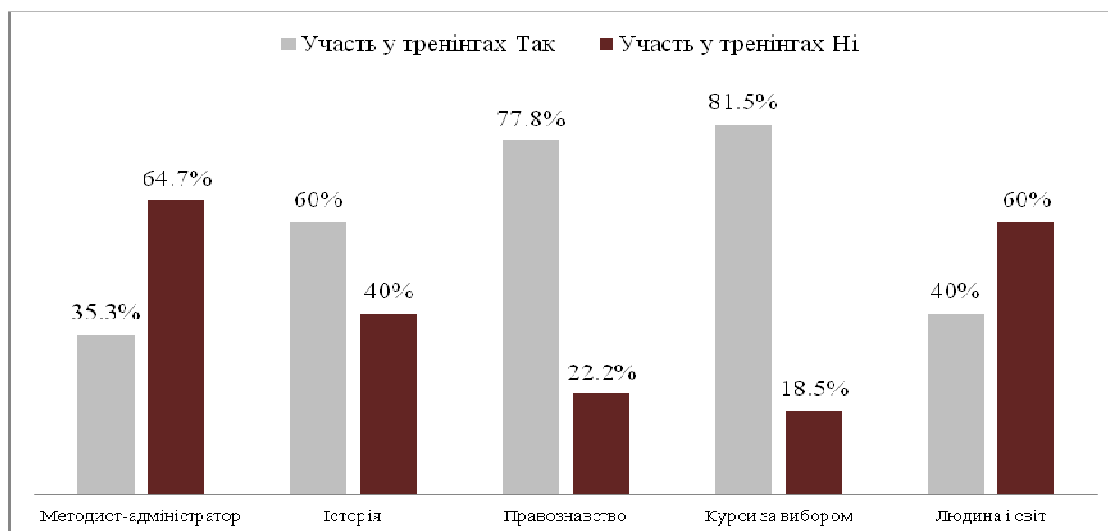
Більшість учителів має педагогічний стаж більше 20-ти років - 63%; 24% - мають стаж від 11 до 20 років і 13% - від 5 до 10 років.

Варто звернути увагу на те, що лише 56% учителів підвищували кваліфікацію через тренінги з ГО, а **це доволі низький показник**, зважаючи на те, що анкетування проводилось переважно в пілотних областях, де реалізовувались міжнародні проекти з ГО.

На діаграмі 5.3 ми спостерігаємо статистичне значиме **співвідношення ($p = 0.002$) між кількістю вчителів, які викладають окремі предмети у порівнянні з тим, яка частина з них брала участь у тренінгах.** Більшість учителів, які викладають курси за

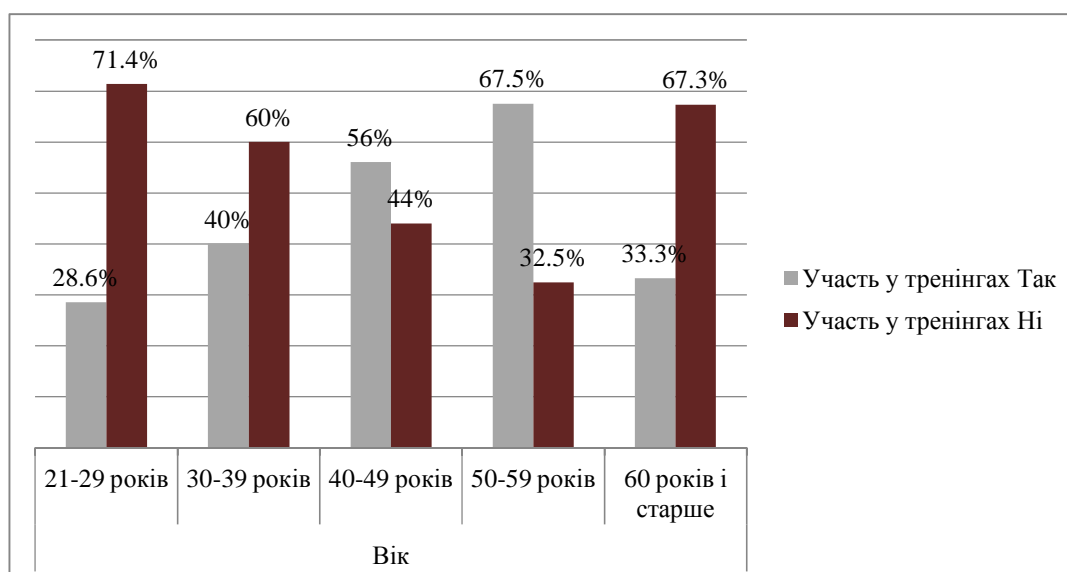
вибором та правознавство, навчалися на тренінгах. Водночас, більшість методистів-адміністраторів та вчителів, що викладають предмет «Людина і світ», не брали участь у такому навчанні. Звертаємо увагу на те, що саме предмет «Людина і світ» є обов'язковим в 11-му класі і представники МОНМС вважають, що саме він є таким, що найбільше пов'язаний з громадянською освітою. На нашу думку, саме ці вчителі, в першу чергу, мали би пройти навчання під час тренінгів.

Діаграма 5.3. Розподіл за предметом викладання та участю у тренінгах

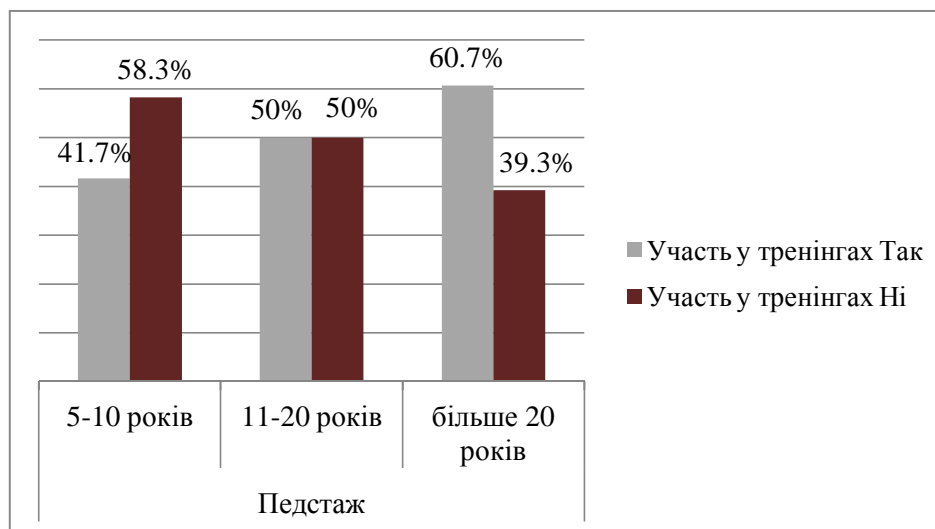
Наступна діаграма демонструє зв'язок між віком учителів та участю в тренінгах (див. Діаграма 5.4). Це співвідношення не виявило статистично значимих результатів, але звертаємо увагу, що більше за всіх навчання пройшла вікова категорія від 50 до 59 років і вдвічі менше – категорія від 40 до 49 років. Ця діаграма свідчить про те, що протягом останніх 5-6 років тренінгів з громадянської освіти для вчителів практично не проводилось.

Діаграма 5.4. Розподіл за віком та участю у тренінгах

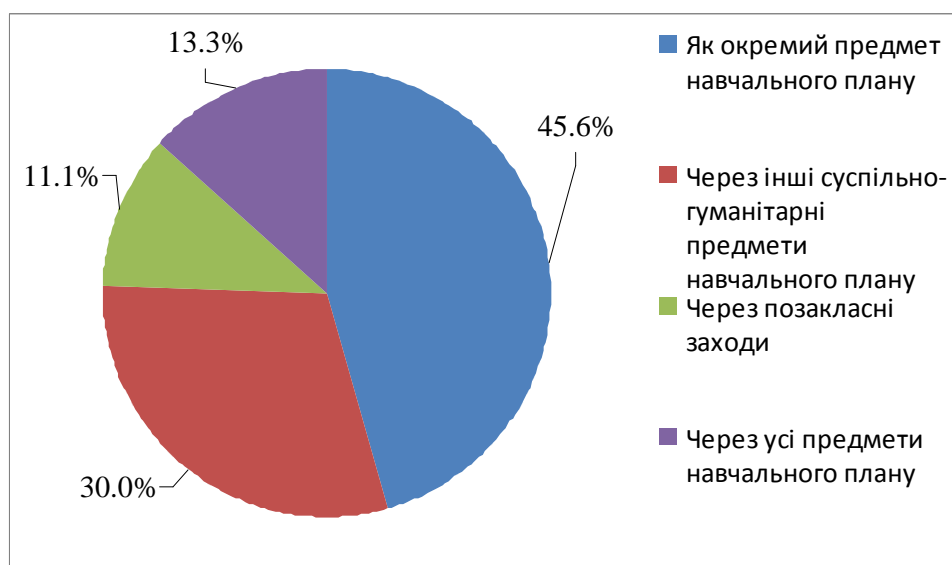
Про це свідчить також **співвідношення між педагогічним стажем та участю в тренінгах** (див. Діаграма 5.5). Менше половини молодих спеціалістів – 42% пройшли спеціальне навчання. **На нашу думку, якщо найближчим часом не розпочати проводити семінари та тренінги з ГО в цих областях, то кількість підготовлених вчителів у школах значно зменшиться.**

Діаграма 5.5. Розподіл за педагогічним стажем та участю у тренінгах

Одним з головних питань в анкеті було те, **якій моделі викладання ГО вчителі віддають перевагу**. Ми бачимо, що майже половина з них вважає, що це має бути окремий предмет – 45,6%. Через інші суспільно-гуманітарні предмети пропонують викладати ГО 30% вчителів. Важливість робити це через усі предмети навчального плану підкреслили 13,3% опитаних. І лише 11% вчителів бачать впровадження ГО в позакласній роботі (див. Діаграма 5.6).

Діаграма 5.6. Розподіл думок учителів щодо бажаної моделі ГО

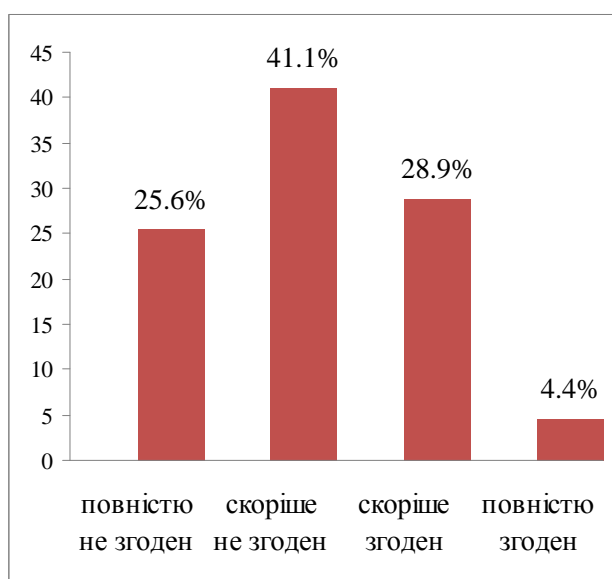

Участь у тренінгах особливо тісно пов'язана з відповідями на питання щодо моделі викладання ГО ($p = 0,01$). Ті педагоги, які відвідали тренінги, вважають, що ГО має викладатися як окремий предмет навчального плану. Цей факт, на наш погляд, є досить суперечливий, бо практично всі міжнародні проекти з ГО, які були реалізовані в Україні на рівні середньої освіти, підкреслювали важливість комплексного впровадження ГО. Він, на наш погляд, свідчить про те, що вчителі притримуються переважно традиційних моделей викладання предметів з одного боку, а з іншого – незважаючи на їх участь у тренінгах з ГО, досить високо оцінюють роль громадянської освіти і вважають, що викладання ГО, як окремого предмету підвище його статус серед інших.

Здійснений аналіз відповідей респондентів виявив асоціацію ($p = 0,01$) між тим, який предмет викладають учителі та їх думками щодо моделі ГО. Так, категорія методистів/адміністраторів дотримуються думки, що ГО має бути впроваджена через позакласну роботу або інтегрована в усі предмети навчального плану. Практики, до яких ми відносимо викладачів курсів за вибором з ГО та викладачів предмету “Людина і світ”, переважно вважають, що ГО має бути окремим предметом.

Нам особливо цікаво було дізнатись про те, чи мають учителі узгоджувати з учнями тематику уроків з ГО. На діаграмі 5.7 видно, що більше половини вчителів не вважають за потрібне обговорювати теми уроків з учнями. Лише 33% вважають за доцільним враховувати думку учнів, зважаючи на їх інтереси. Останнє передбачає відкритий діалог і спробу зацікавити та занурити учнів у предмет.

Діаграма 5.7. У якій мірі Ви згодні з тим, що «Учителі мають узгоджувати з учнями тематику уроків з громадянської освіти»?

З тим, що вчителі мають викладати ГО відповідно до програмних вимог, погодилися 87% опитаних і 13% з цим не погоджуються.

96% вчителів вважають, що саме в школі можна навчити та виховати громадянина. Це підкреслює необхідність предмету ГО в школі.

Зі ствердженням: «З огляду на конфліктність та різність поглядів в Україні не може існувати консенсусу щодо змісту ГО» погоджуються 26% вчителів. Але 74% з цим не погоджуються, вони вважають, що консенсус існує, його завжди можна знайти і саме таку позицію вони доносять своїм учням. Спостерігаємо досить полярні думки з такого приводу: **59% опитаних погоджується з тим, що вчителям важко зорієнтуватись щодо змісту ГО, зважаючи на політичні та законотворчі зміни в країні.** Це потребує значних зусиль та уваги під час підготовки до уроків. Але 41% вчителів готові це відслідковувати і давати учням знання щодо сучасного становища в країні.

Відповіді вчителів на наступні чотири запитання свідчать про **високий рівень значимості ГО у середній школі.**

98% опитаних в тій чи іншій мірі погоджуються з тим, що ГО дійсно впливає на розвиток суспільно-політичної свідомості учнів.

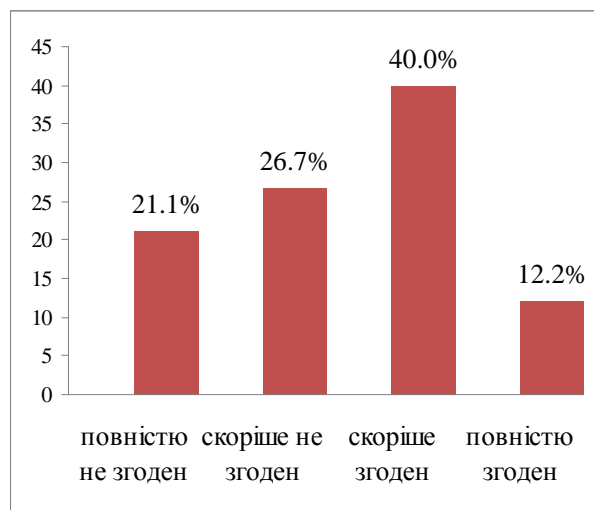
99% вчителів стверджують, що викладання ГО в школі є дуже важливим для майбутнього нашої країни.

15% вчителів дотримуються думки, що школа не здатна вплинути на формування суспільно-політичної свідомості та громадянськості учнів, але 85% з цим ствердженням не погоджуються.

93% вчителів переконані в тому, що викладання ГО створює демократичне середовище в школі.

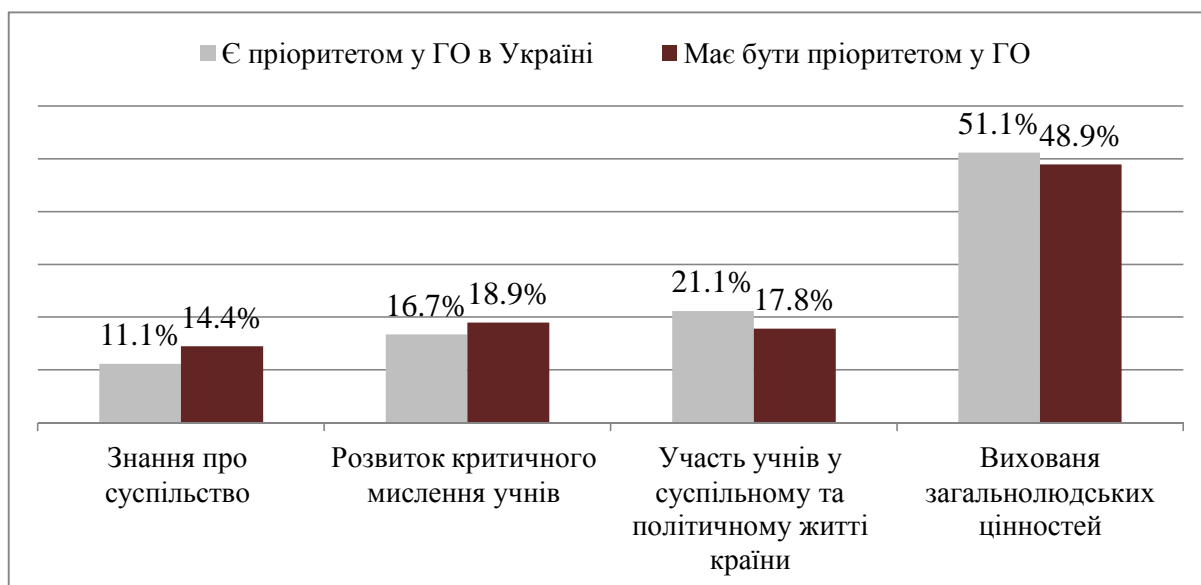
На діаграмі 8 бачимо, що відповіді респондентів розділилися практично навпіл стосовно запропонованого ствердження, що органи управління освітою не приділяють належної уваги ГО та вихованню. **Це пояснюється адміністративно-централізованою системою управління освітою в нашій країні.** Зокрема, результати інтерв'ю з керівниками міжнародних проектів, експертами, методистами ППО також свідчать про те, що перш за все, впровадження ГО залежить від вказівок з боку МОНМС, начальників управлінь освіти та науки обласних держадміністрацій і керівників шкіл. Якщо на це немає їх доброї волі та усвідомлення того, наскільки це важливо, то робота в цьому напрямку не буде проводитись.

Діаграма 8. У якій мірі Ви згодні з тим, що «Органи управління освітою не приділяють належної уваги громадянській освіті та вихованню?»

Нижче наведені порівняння відповідей на два запитання: «Що є пріоритетом у громадянській освіті в Україні сьогодні?» та «Що, на Вашу думку, має бути пріоритетом у громадянській освіті в школі?». В анкеті було запропоновано чотири варіанти відповіді: знання про суспільство, розвиток критичного мислення учнів, участь учнів у суспільному та політичному житті країни, виховання загальнолюдських цінностей (див. Діаграма 5.9).

Діаграма 5.9. Порівняння існуючих і бажаних пріоритетів у ГО

Бачимо, що відсоток відповідей на те що є і те, що має бути, практично однаковий. Однак, спостерігається статистична залежність у відповідях вчителів конкретних предметів щодо бажаних пріоритетів у ГО в Україні ($p < 0,001$). Учителі курсів за вибором зробили акцент на необхідності розвитку критичного мислення та участі учнів у суспільному та політичному житті країни.

Для нас важливо було взяти думку вчителів стосовно того, що є важливим для виховання хороших громадян. Ми запропонували декілька варіантів відповідей на ствердження «Хороший громадянин мусить визнавати важливість...». При цьому концептуально розділили можливі відповіді на дві категорії, які передбачають формування активної та пасивної громадянської позиції. Результати аналізу представлені в таблиці 5.1.1.

Таблиця 5.1.1.

Хороший громадянин мусить визнавати важливість...	
<i>Пасивна громадянська позиція</i>	<i>Активна громадянська позиція</i>
Бути відданим патріотом – 100%	Участі у заходах, спрямованих на захист довкілля – 98%
Дотримання закону – 99%	Участі у заходах, спрямованих на благо людей у громаді (в суспільстві) – 97%
Поваги до представників всіх національностей, які мешкають в країні – 98%	Участі у заходах, спрямованих на захист прав людини – 93%
Сумлінності праці – 98%	Військової служби для захисту країни – 76%
Знань про історію України – 95%	Участі у політичних дискусіях – 67%
Участі у виборах – 94%	Участі у мирних протестах проти несправедливого закону – 62%
Бути обізнаним щодо політичних питань, які обговорюються в засобах масової інформації – 93%	
Поваги до представників уряду – 79%	

Ствердження, які знаходяться в першій колонці, на думку експертів та згідно досліджень з питань ГО, свідчать про те, що вчителі формують в учнів пасивну громадянську позицію [1]. **Важливою для виховання хороших громадян є активна участь у різноманітних суспільних заходах. Саме така діяльність формує активну громадянську позицію.** За результатами опитування ми бачимо, що вчителі прагнуть готувати учнів до активної громадянської участі, але в меншій мірі, ніж формують пасивну громадянську позицію.

Ми поцікавились, якими матеріалами/ джерелами користуються вчителі, готуючись до уроків або заходів, пов'язаних з громадянською тематикою. Вчителі оцінили вагомість/важливість ряду джерел. Результати опитування представляємо у вигляді списку джерел від найбільш до найменш вагомих:

98% - Конституція, Декларація прав людини, Декларація прав дитини.

91% - посібники та матеріали, розроблені міжнародними проектами з громадянської освіти

83% - рекомендовані підручники;

77% - матеріали ЗМІ;

74% - матеріали, які розробили самостійно;

69% - власні ідеї щодо того, що учням важливо знати;

42% - програма, концепція громадянської освіти.

У відповідях на це питання спостерігаються взаємозв'язки з типами шкіл, де працюють опитані учителі. Так, вчителі ліцеїв, гімназій, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів вважають важливим використовувати власні ідеї щодо важливості матеріалу ($p = 0,04$). У порівнянні з учителями шкіл I-II та I-III ступенів, вчителі ліцеїв, гімназій, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів вважають дуже важливим використання самостійно розроблених матеріалів ($p = 0,007$).

Особливий інтерес представляє інформація про те, які форми роботи використовують учителі на уроках. Було поставлено питання "Як часто на Ваших уроках використовуються наступні види діяльності?" та запропоновано кілька варіантів відповідей. Концептуально ми визначили їх як інтерактивні та традиційні види діяльності. Результати опитування представлені в таблиці 5.2.2.

Таблиця 5.2.2.

Як часто на Ваших уроках використовуються наступні види діяльності?	
<i>Інтерактивні види діяльності</i>	<i>Традиційні види діяльності</i>
Робота в групах над різними темами – 74%	Усне опитування – 77%
Обговорення спірних питань на уроці – 73%	Робота з підручником – 72%
Робота над проектом – 66%	Учитель розповідає, а учні слухають – 61%
Рольові ігри – 64%	Письмові вправи – 58%
Участь у заходах поза школою – 63%	
Використання мультимедійних ресурсів – 37%	
Учні створюють власні джерела інформації щодо їх активної участі в процесах прийняття рішень на рівні школи, громади тощо через електронні засоби спілкування (створення сайтів, блогів) - 10%	

Спостерігається статистична значуща залежність між типом шкіл, у яких викладають опитані вчителі, та практикою обговорення спірних питань на уроках ($p = 0,008$). Більше всіх цей вид діяльності використовують вчителі з спецшкіл. До того ж, аналіз свідчить, що у 100% опитаних ліцеїв, гімназій, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів викладаються спецкурси з громадянської освіти. Через це ми можемо зробити висновок, що **директори таких шкіл обізнані з проблем громадянської освіти, надають підтримку вчителю, володіють більшою автономією щодо прийняття рішень в межах школи.**

Останнім запитанням анкети було прохання до вчителів визначити три найважливіші питання, які **потребують вдосконалення при викладанні / впровадженні громадянської освіти в школі.** Нижче наведено перелік відповідей від найбільш до найменш поширених потреб:

56% - додаткова методична підготовка вчителів;

51% - більша кількість матеріалів і підручників;

50% - збільшення часу на викладання громадянської освіти;

- 39% - покращення якості матеріалів і підручників;
- 28% - більш тісна співпраця з міжнародними експертами;
- 24% - більше ресурсів для позакласної діяльності;
- 16% - покращення знань вчителів щодо змісту громадянської освіти;
- 13% - співпраця з вчителями різних предметів;
- 12% - автономія школам для прийняття рішень;
- 10% - більше часу для проектної діяльності.

З вищеподаних відповідей респондентів слід особливо виокремити важливість додаткової методичної підготовки, збільшення часу на викладання громадянської освіти, покращення якості навчально-методичного забезпечення, що свідчить про недосконалість тих заходів та ресурсів, що пропонує сучасна система ресурсного забезпечення вчителів та система підвищення кваліфікації. А отже, питання впровадження ГО в українській школі залишається відкритим як для освітян, так і для суспільства в цілому.

Список використаних джерел:

1. Ross, A. Active Citizenship and Identities – Towards a Fourth Phase for CiCe / A. Ross // Citizenship Education in Society. London: CiCe, 2007. P. 1–8.
2. Іванюк І.В. Оцінювання освітніх проектів та програм: навчальний посібник. – К.: Таксон, 2004. – 208с.

VI. ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Проведене дослідження з питань сучасного стану громадянської освіти в Україні та європейських країнах дає підстави зробити висновки та надати рекомендації для таких категорій зацікавлених осіб:

- *представники Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Національної Академії педагогічних наук України, управлінь освіти;*
- *представники системи післядипломної педагогічної освіти та підготовки вчителів;*
- *вчителі, методисти суспільствознавчих дисциплін;*
- *представники громадських організацій;*
- *засоби масової інформації, що опікуються питаннями освіти, зокрема громадянської освіти;*
- *всі зацікавлені особи та організації.*

6.1 Висновки

1. Запровадження громадянської освіти у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів зумовлено такими важливим *чинниками*:

- суспільно-політичними передумовами, що склались внаслідок демократизаційних процесів у суспільстві;
- потребою формування свідомого демократичного громадянина, здатного активно та відповідально брати участь у процесах прийняття рішень, розвиватись, навчатись та діяти в умовах багатокультурного суспільства; здатного усвідомлювати та захищати права людини, демонструвати активну громадянську позицію.

2. Громадянська освіта в Україні запроваджується, починаючи з набуття незалежності країни. Досвід, який існує на сьогодні, опитані експерти характеризують неоднозначно, враховуючи позитивні здобутки та негативні сторони процесу. Серед проблем та перешкод, що існують на шляху впровадження громадянської освіти у навчальний процес слід виділити такі:

- *відсутність наступності в проведенні освітньої політики з боку інституцій, що створюють та поширюють освітню політику щодо впровадження громадянської освіти в Україні.* Численні освітні реформи в Україні, що пов'язані зі створенням нових освітніх стандартів, переглядом навчальних програм, створенням нового покоління навчально-методичних матеріалів та ін. відтягнули увагу відповідальних осіб від проблеми недостатньої сформованості громадянської компетентної учнів та необхідності здійснювати послідовні кроки у даному напрямі;

- *недостатнє усвідомлення педагогічною громадськістю місця та ролі громадянської освіти,* ототожнення її із класичним шкільним предметом, що потребує викладання у класі на основі енциклопедичного підходу до навчання. Питання наскрізного підходу до громадянської освіти не передбачено у початкових планах та програмах, недостатньо відображено у освітніх стандартах. Постійне та послідовне приведення громадянської освіти до рамок одного предмету виключає залучення всього педагогічного колективу школи та учнів до процесу демократизації освіти та успішного впровадження громадянської освіти;

- *недостатня децентралізація освіти,* вплив централізованих форм управління освітою на процеси впровадження навчальних програм та курсів у загальноосвітніх навчальних закладах;

- *відсутність узгодженості з організаціями та фахівцями,* що здійснювали розробку навчально-методичних матеріалів з ГО у питаннях впровадження навчальних програм громадянської освіти;

- наявність стереотипу в суспільстві, зокрема серед педагогічної громадськості, батьків, що питання громадянської освіти не потребує спеціальної та особливої уваги, оскільки її результати не мають безпосереднього впливу на вступ випускників ЗНЗ до навчальних закладів, де перевага віддається основним шкільним навчальним дисциплінам;

- відсутність чітких систем підготовки та підвищення кваліфікації вчителів, розповсюдження досвіду, недостатня підготовка педагогів, що сьогодні викладають ГО в ЗНЗ;

- відсутність системної координації та моніторингу діяльності закладів з питань громадянської освіти, незначна і практично відсутня практика проведення глибоких досліджень з питань впровадження ГО в Україні.

3. Експерти та вчителі, опитані в рамках проведеного дослідження, високо оцінюють результати діяльності міжнародних проектів з ГО, реалізованих в Україні. Серед *сильних сторін* міжнародних проектів виділяють: комплексність, спрямованість на вчителів-практиків, міжпредметний підхід, наявність пілотних областей, висока кваліфікація міжнародних експертів і тренерів, створення та розповсюдження навчально-методичних матеріалів для різних рівнів користувачів, проведення семінарів та тренінгів з використанням нових методів роботи. *Слабкі сторони* міжнародних проектів полягають у тому, що вони: дуже орієнтовані на європейський досвід, не враховують національні особливості, контекст; не використовуються українські напрацювання з громадянської освіти; не існує сталості впровадження продуктів проекту та ідей після закінчення; не знаходять стабільної підтримки від МОНМС, незначні тиражі навчально-методичних матеріалів.

4. Серед експертів та вчителів немає єдиного погляду на те, яким чином ГО має бути впроваджена у навчально-виховний процес ЗНЗ. Хоча міжнародні проекти з ГО, реалізовані в Україні, завжди робили акцент на тому, що це має бути комплекс дій, який включатиме в себе не тільки позакласну роботу і викладання окремого предмету з громадянської освіти, а й створення демократичного середовища у навчальному закладі, зокрема інституту учнівського самоврядування та участі громадськості в управлінні закладом.

5. Практично 98% опитаних експертів, методистів ІІПО не ототожнюють предмет «Людина і суспільство», який є обов'язковим в 11-му класі з 2011/2012 навчального року, з курсом громадянської освіти. Це свідчить про відсутність якісної системи надання інформації та системи координації між центральними органами управління освітою та підпорядкованими організаціями щодо місця та ролі ГО у системі шкільної освіти.

6. Вчителі у своїй роботі більше спрямовані на формування в учнів пасивної громадянської позиції, яка не передбачає активної участі у різних суспільних заходах. Під

час роботи з учнями на уроках з ГО превалюють традиційні форми роботи, ніж інтерактивні, які б змінювали поведінку шкільної молоді та формували активну громадянську позицію.

7. Важливим питання залишаються методи та педагогічні технології викладання громадянської освіти в школі. Під час інтерв'ю з учнями виявлено, що у більшості шкіл на уроках з ГО і споріднених дисциплін превалюють традиційні форми роботи, а ні інтерактивні. Натомість, учні були зацікавлені у дискусіях і можливості відкрито висловлювати свої думки в класі та під час позакласної роботи.

8. Більше половини учнів вважає, що зміст підручників і матеріал уроків з ГО і споріднених дисциплін не відповідають їх інтересам і не дають чіткого уявлення щодо застосування цих знань поза школою, хоча учні висловлювали можливість вивчати такі предмети.

9. Учні зацікавлені у обговоренні політики і проблем суспільного життя, але асоціювали політичну діяльність лише з великою політикою на національному рівні й були досить скептичні щодо неї. Вони були готові до включення у громадянське життя і різноманітні благочинні проекти, позитивно ставилися до волонтерської роботи, недостатньо пов'язуючи це з вивченням ГО в якості шкільного предмету.

10. Національні політичні дискурси та ідеологія негативно впливають на почуття учнів окремих регіонів щодо їх громадянської позиції та належності до України й на їх національну ідентичність.

11. Громадянська освіта в Україні протягом багатьох років здійснюється та реалізується за ініціативи міжнародних проектів та програм, що знаходять подальший розвиток у практиці діяльності шкільної освіти. Практика реалізації міжнародних проектів з громадянської освіти в Україні свідчить про те, що міжнародні організації-партнери та донори зацікавлені працювати в Україні, але їх не влаштовують схеми та механізми впровадження проектів з ГО в Україні.

12. На даному етапі не вистачає інструментів відстоювання та популяризації ГО в Україні (адвокасі) та інструментів впливу на Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, яке в цій галузі приймає остаточне централізоване рішення.

6.2 Рекомендації

1. На рівні Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, установ, що запроваджуються формують політику щодо громадянської освіти в Україні.

Важливою є співпраця з міжнародними та вітчизняними організаціями, що мають досвід впровадження ГО. Таким організаціям, які планують впровадження проектів на рівні ЗНЗ, важливим є заручитись підтримкою у МОНМС на рівні відповідальних та уповноважених осіб.

Необхідним вбачається створення консультувального органу з питань ГО, до якого увійшли б експерти та спеціалісти для постійного відстеження питань ГО в Україні. Міжнародні освітні проекти мають бути побудовані таким чином, щоб провідну роль відігравали національні експерти, а міжнародні консультанти працювали на потребу національних фахівців.

Важливим є усвідомлення органами управління освітою та центрального органу (МОНМС), що забезпечити стабільність проекту з питань ГО простіше та ефективніше на рівні місцевих органів влади та навчальних закладів.

Необхідним є проведення систематичних досліджень щодо змістового наповнення та добору чітких підходів щодо системного впровадження громадянської освіти, а також моніторингу й оцінки ефективності громадянської освіти у формуванні громадянської компетентності учнівської молоді.

Важливим вбачається перегляд чинних стандартів, програм та навчально-методичного забезпечення щодо компетентісно-спрямованої стратегії викладання ГО у ЗНЗ.

2. На рівні вчителів, керівників ЗНЗ, методистів суспільствознавчих дисциплін.

Педагогам варто звернути увагу на виховання толерантного ставлення до культурного різномайття України з метою подолання розколу та створення в учнях позитивного образу країни.

Важливим є подальший розвиток школи як демократичної суспільної інституції, залучення учнів до обговорення шкільної політики та суперечливих питань суспільного життя, а також до прийняття рішень стосовно власного навчання, створення дієвих органів учнівського самоврядування.

Вчителеві важливим є зосередження уваги на новітніх практиках, методиках та інструментарії викладання громадянської освіти. Постійне професійне зростання сприятиме застосуванню нових форм та методів викладання ГО.

Важливим є необхідність заміни інформаційного підходу до навчання на проблемно-діяльнісний навчальний підхід, спрямований на виховання самостійних ініціативних і відповідальних членів суспільства.

3. На рівні системи післядипломної педагогічної освіти та підготовки вчителів.

Оскільки громадянська освіта в системі освіти в Україні досі не є обов'язковим предметом, проблемою є брак учителів, які мають належний рівень кваліфікації для викладання цієї дисципліни. Організація підготовки вчителів з громадянської освіти здійснюється неурядовими та іншими організаціями, що реалізують суспільствознавчі проекти та заходи, зокрема присвячені розвитку критичного мислення й вирішенню конфліктів. На

жаль, різні проекти та заходи скоординовані недостатньою мірою, крім того, спостерігається відсутність бажання ділитись напрацюваннями та результатами.

Система підвищення кваліфікації вчителів не передбачає достатній вибір курсів з громадянської освіти та не здійснює таку підготовку на постійній основі. Викладання курсів з громадянської освіти ведеться в основному за рахунок донорів та зацікавлених у провадженні громадських організацій та в основному є програмами за вибором. Також слід зазначити, що мотивація педагогів щодо проходження такої підготовки за винятком особистісних мотивів та бажання впроваджувати інновації на жаль також відсутня, хоча вчителі усвідомлюють важливість та необхідність здійснення громадянської освіти.

Важливим є наявність програм підготовки та підвищення кваліфікації з громадянської освіти, зокрема всіх категорії вчителів та спеціалістів ЗНЗ у контексті створення демократичного середовища у закладі. Потрібно, щоб така підготовка була систематичною та її елементи відображені у атестаційних вимогах до спеціалістів у галузі шкільної освіти (вчителів, керівників, методистів).

4. На рівні громадських організацій, ЗМІ, ін. зацікавлених осіб

В Україні проекти були й залишаються основним рушієм запровадження громадянської освіти. Навчально-методичні ресурси та програми розробляються й поширюються, загалом, силами громадських організацій, хоча є також складовою планів та програм Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Громадянське суспільство має взяти на себе функцію лобювання інтересів освітян. Можна запропонувати різні варіанти співпраці між громадськими організаціями та Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України. Найбільш впливові організації мають наполягати й добиватись того, щоб в Міністерстві була спеціально призначена особа, яка відповідає за зв'язки з громадськими організаціями з питань громадянської освіти, яка, отримує від них інформацію, і яка надає її на розгляд міністра або заступника міністра, тобто людей, в чийй компетенції є прийняття реальних рішень.

Важливим є поширення інформації щодо впровадження ГО в Україні серед відповідальні органи управління освітою, в тому числі ЗМІ МОНМС та педагогічну пресу.

Важливим є те, щоб громадські організації могли подавати свої матеріали на сайт міністерства, де вони могли б оприлюднювати свої ідеї у окремій рубриці.

На жаль, різні проекти та заходи, що здійснювались організаціями, скоординовані недостатньою мірою, крім того, спостерігається відсутність бажання ділитись напрацюваннями та результатами. Координація між донорами також знаходиться на недостатньому рівні.

Ініціювання та здійснення проектів з ГО з боку громадських організацій мають отримати широке обговорення не тільки у педагогічних колах. До впровадження таких проектів слід залучати батьків та шкільну громаду, ЗМІ.

Проблемою для громадського сектору залишається співпраця з Міністерством та органами управління освітою. Варто налагоджувати таку співпрацю, залучаючись підтримкою батьків, шкіл та зацікавлених осіб у здійсненні проектів з ГО.

ЗМІ мають привертати увагу до проблем громадянського суспільства та громадянської освіти, відкривати широкі дискусії у пресі щодо освіти громадянина, демократизації системи освіти на всіх рівнях.

Особливу увагу ЗМІ мають приділити гострим питанням впровадження ГО та висвітлення кращих практик викладання ГО в Україні.

VII. ДОДАТКИ

7.1. Інструкція для проведення фокус-груп з учнями 11-х класів

Тривалість - 45 хвилин

Вступ. Загальні правила і знайомство з учасниками.

1. Як би Ви описали Україну іноземцеві?

Підказування: картинки, які спадають на думку / мешканці країни / місця, котрі бажано б, на Ваш погляд, відвідати

2. Кого, на Ваш погляд, не можна вважати українцем? Чому?

Підказування: російськомовні / етнічні меншини / люди, які проживають на кордоні з іншими державами / не християни / іммігранти / біженці / українська діаспора

3. Той факт, що Ви живете у (назва місцевості), робить Вас більше чи менше українцями?

4. Чи відчували Ви коли-небудь, що можете взяти участь у політичній діяльності? У якій саме?

Зондаж: На якому рівні політична діяльність найбільш значима для Вас?

Підказування: політична партія / громадська робота / робота волонтерами / рух на захист оточуючого середовища / права жінок / захист тварин / допомога бідним, людям похилого віку, інвалідам, дітям

5. Якби серйозно зачіпали Ваші права зараз, Ви брали б участь у масових протестах? Якщо ні, то які, на Ваш погляд, дії були б більш ефективними?

6. Яке, на даний момент, найважливіше політичне питання в країні?

7. У якій сфері Ви сконцентрували б свою енергію на національному й регіональному рівнях?

8. Спасибі за те, що поділились своїми поглядами. Я ще хотіла б запитати, як Вас школа вчить бути українцем?

Зондаж: різниця між українцем і хорошим громадянином

9. Ваші думки з приводу викладання суспільствознавства/громадянської освіти?

Підказування: У якій мірі така освіта впливає на Ваші погляди? Як на Ваших уроках відображаються події, що відбуваються в Україні, в регіоні? Яким чином Ваші переконання й інтереси відображені на уроках? У підручниках? Що змінили б Ви у викладанні цих предметів?

7.2. Інструкція для проведення інтерв'ю з керівниками проектів громадянської освіти/методистами ІШПО/ представником МОНМС

Тривалість проведення інтерв'ю – 30 хвилин.

Вступ (3 хв.)

Пояснення щодо цілей проекту і тематики інтерв'ю: про Ваш досвід роботи в міжнародних проектах з розвитку громадянської освіти в Україні та погляд щодо викладання громадянської освіти у школі.

Анонімність: ніхто крім мене не буде мати доступу до аудіо запису, який буде видалено після підготовки стенограми; у стенограмі будуть використовуватися псевдоніми.

Немає правильних і неправильних відповідей, ми хочемо почути Ваші думки, які допоможуть нам проаналізувати стан громадянської освіти в Україні на рівні середньої школи.

1. Чому, на Ваш погляд, важливо запровадження громадянської освіти у навчально-виховний процес ЗНЗ?
2. Які існують перешкоди для впровадження ГО у навчальний процес школи / ІШПО / педагогічного університету? Чи достатньо, на Ваш погляд, визнається важливість цього предмету?
3. Якій моделі викладання ГО Ви віддаєте перевагу? (окремий предмет за вибором; модульний підхід під час викладання різних предметів, позакласна робота) Чому?
4. В яких міжнародних і національних проектах з ГО Ви брали участь?
5. Які позитивні сторони цих проектів?
6. Які недоліки цих проектів?
7. Як Ви оцінюєте навчальні програми і матеріали, розроблені під час проектів з ГО?
8. Яка, на Ваш погляд, необхідна допомога від держави, організацій-партнерів, донорів для подальшого впровадження ГО?

7.3. ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ТА СПОРІДНЕНИХ ДИСЦИПЛІН

Шановні освітяни! Дане дослідження щодо стану громадянської освіти в школах України проводиться за підтримки освітніх програм Міжнародного фонду «Відродження» і виконується громадською організацією «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики». Дане опитування є анонімним, тому вказувати своє прізвище та ім'я Вам не потрібно. Ми будемо вдячні Вам за відповіді та сподіваємося на співпрацю!

ЧАСТИНА 1

1. Які предмети громадянознавчого спрямування Ви викладаєте?

.....

2. Тип школи, в якій Ви викладаєте:

- Загальноосвітній навчальний заклад (I-III ступеня) .....
- Загальноосвітній навчальний заклад (I-II ступеня) .....
- Загальноосвітній навчальний заклад для дітей з особливими потребами.....
- Гімназії, ліцеї, колегіуми, ЗНЗ з поглибленим вивченням окремих предметів

3. Місцевість, в якій розташована Ваша школа:

- Сільська ..... Область _____
- Міська .....

4. Чи брали Ви участь у тренінгах або курсах з проблем громадянської освіти?

- Так ..... Ні .....

5. Скільки років педагогічного стажу Ви маєте?

- 5-10 років .....
- 11-20 років .....
- Більше 20 років ...

6. Ваша стать: Чоловіча ..... Жіноча .....

7. Ваша вікова група:

- 21-29 років .....
- 30-39 років .....
- 40-49 років .....
- 50-59 років .....
- Більше 60 років....

ЧАСТИНА 2. ПОГЛЯДИ НА ГРОМАДЯНСЬКУ ОСВІТУ

8. Якій моделі викладання громадянської освіти Ви особисто віддасте перевагу?

Будь-ласка, оберіть одну відповідь

Громадянська освіта повинна впроваджуватись

як предмет навчального плану .....

через інші суспільно-гуманітарні предмети навчального

- плану (як то історія, географія, етика, правознавство) .....
- через усі предмети навчального плану .....
- через позакласні заходи .....

9. Що варто вивчати в рамках громадянської освіти:

	<i>повністю не згоден</i>	<i>скоріше не згоден</i>	<i>скоріше згоден</i>	<i>повністю згоден</i>
Учителі мають узгоджувати з учнями тематику уроків з громадянської освіти	☐	☐	☐	☐
Учителі мають викладати громадянську освіту відповідно до програмних вимог	☐	☐	☐	☐
У школі неможливо навчити громадянськості	☐	☐	☐	☐
З огляду на конфліктність та відмінність думок, в Україні не може існувати консенсусу щодо змісту громадянської освіти	☐	☐	☐	☐
З огляду на швидкість змін у країні вчителям часто важко зорієнтуватися щодо змісту громадянської освіти	☐	☐	☐	☐

10. Значимість громадянської освіти:

	<i>повністю не згоден</i>	<i>скоріше не згоден</i>	<i>скоріше згоден</i>	<i>повністю згоден</i>
Громадянська освіта дійсно впливає на розвиток суспільно-політичної свідомості учнів	☐	☐	☐	☐
Викладання громадянської освіти в школі дуже важливо для майбутнього нашої країни	☐	☐	☐	☐
Школа не здатна вплинути на формування суспільно-політичної свідомості та громадянськості учнів	☐	☐	☐	☐
Органи управління освітою не приділяють належної уваги громадянській освіті та вихованню	☐	☐	☐	☐
Викладання громадянської освіти створює демократичне середовище в школі	☐	☐	☐	☐

11. Що є пріоритетом у громадянській освіті в Україні на сьогоднішньому етапі?

Будь-ласка, оберіть одну відповідь

- Знання про суспільство .....
- Розвиток критичного мислення учнів .....
- Участь учнів у суспільному та політичному житті країни ..
- Набуття загальнолюдських цінностей.....

12. Що, на Вашу думку, має бути пріоритетом при викладанні громадянської освіти в школі?

Будь-ласка, оберіть одну відповідь

- Знання про суспільство .....
- Розвиток критичного мислення учнів .....
- Участь учнів у суспільному та політичному житті країни ..
- Набуття загальнолюдських цінностей.....

13. Що, на Вашу думку, важливо для виховання хороших громадян України?

Хороший громадянин мусить визнавати важливість ...

	<i>повністю не згоден</i>	<i>скоріше не згоден</i>	<i>скоріше згоден</i>	<i>повністю згоден</i>
дотримання закону	☐	☐	☐	☐
участі у всіх виборах	☐	☐	☐	☐
вступу в політичну партію	☐	☐	☐	☐
сумлінності праці	☐	☐	☐	☐
участі у мирних протестах проти несправедливого закону	☐	☐	☐	☐
знань про історію України	☐	☐	☐	☐
військової служби для захисту країни	☐	☐	☐	☐
бути обізнаним щодо політичних питань, які обговорюються в засобах масової інформації	☐	☐	☐	☐
участі в заходах, спрямованих на благо людей у громаді (суспільстві)	☐	☐	☐	☐
поваги до представників влади та уряду	☐	☐	☐	☐
участі в заходах, спрямованих на захист прав людини	☐	☐	☐	☐
участі в політичних дискусіях	☐	☐	☐	☐
участі в заходах, спрямованих на захист довкілля	☐	☐	☐	☐
бути відданим патріотом України	☐	☐	☐	☐
поваги до представників всіх націй, які мешкають в країні	☐	☐	☐	☐

Частина 3. Викладання громадянської освіти і споріднених дисциплін

14. Готуючи уроки або заходи, пов'язані з громадянською тематикою, які джерела Ви використовуєте?

Будь-ласка, оцініть вагомість/важливість наступних джерел у процесі підготовки

	<i>неважливі</i>	<i>менш важливі</i>	<i>важливі</i>	<i>дуже важливі</i>
Програма, концепція громадянської освіти	☐	☐	☐	☐
Ваші власні ідеї щодо того, що учням важливо знати	☐	☐	☐	☐
Джерела (як то: текст конституції, декларація	☐	☐	☐	☐

прав людини, декларація прав дитини та інше)

Рекомендовані підручники	☐	☐	☐	☐
Посібники та матеріали, розроблені та опубліковані міжнародними проектами з громадянської освіти	☐	☐	☐	☐
Матеріали, які Ви розробили самостійно	☐	☐	☐	☐
Матеріали засобів масової інформації (Інтернет, телебачення, радіо, газети)	☐	☐	☐	☐

15. Як часто на Ваших уроках використовуються наступні види діяльності?

	<i>ніколи</i>	<i>іноді</i>	<i>часто</i>	<i>завжди</i>
Учитель обирає тему обговорення	☐	☐	☐	☐
Учні працюють над проектом, який передбачає збір інформації поза школою	☐	☐	☐	☐
Учні працюють з підручником	☐	☐	☐	☐
Учні виконують письмові вправи	☐	☐	☐	☐
Учні працюють у групах над різними темами і готують презентацію	☐	☐	☐	☐
Учні беруть участь у рольових іграх	☐	☐	☐	☐
Учитель проводить усне опитування учнів	☐	☐	☐	☐
Учитель розповідає тему, а учні слухають	☐	☐	☐	☐
Учитель сприяє обговоренню спірних питань на уроці	☐	☐	☐	☐
Учні беруть участь у заходах, які відбуваються поза школою (у громаді, суспільстві)	☐	☐	☐	☐
Учитель використовує мультимедійні ресурси	☐	☐	☐	☐
Учні спілкуються у віртуальних спільнотах (через мережу Інтернет) поза школою та вдома	☐	☐	☐	☐
Учні створюють власні джерела інформації щодо їх активної участі в процесах прийняття рішень на рівні школи, громади тощо через електронні засоби спілкування (створення сайтів, блогів)	☐	☐	☐	☐

16. Що, на Ваш погляд, потребує вдосконалення у викладанні громадянської освіти у школі?

Будь-ласка, оберіть три найважливіші речі

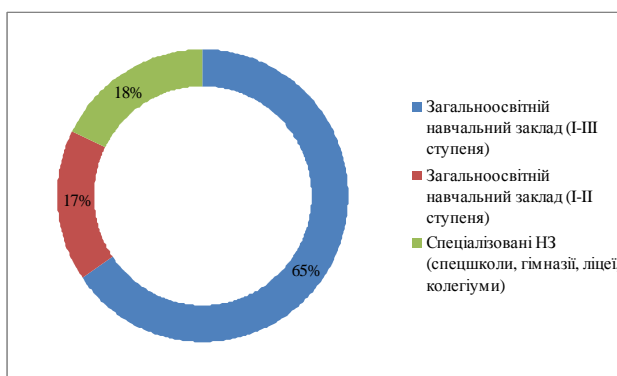
Нам потрібна ...

більша кількість навчальних матеріалів та підручників	☐
покращення навчальних матеріалів і підручників.....	☐
додаткова методична підготовка вчителів	☐
більш тісна співпраця з міжнародними експертами.....	☐
покращення знань вчителів щодо змісту предмета	☐
співпраця між вчителями різних предметів	☐
збільшення часів на викладання громадянської освіти.....	☐

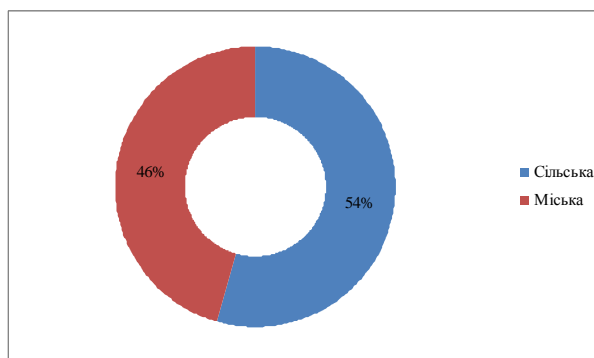
- більше часу для проектної діяльності .....
- більше ресурсів для позакласної діяльності .....
- більше автономії школам для прийняття рішень.....

7.4 Діаграми з результатами опитувального листа вчителів громадянської освіти та споріднених дисциплін

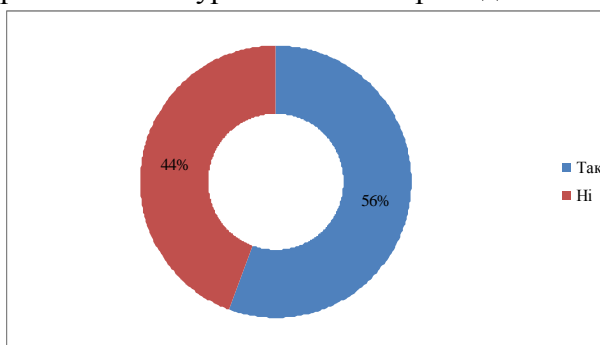
Діаграма 1. Розподіл учителів за типом школи

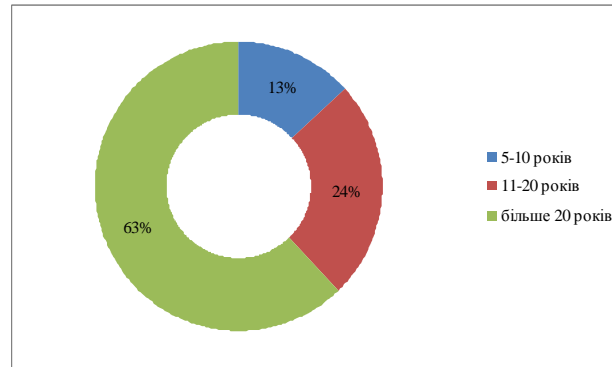
Діаграма 2. Співвідношення міських та сільських шкіл

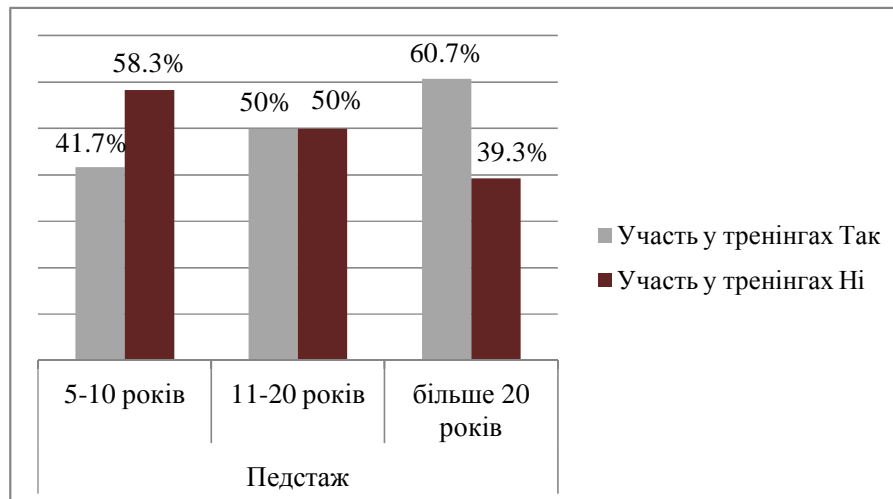
Діаграма 3. Участь у тренінгах або курсах з питань громадянської освіти

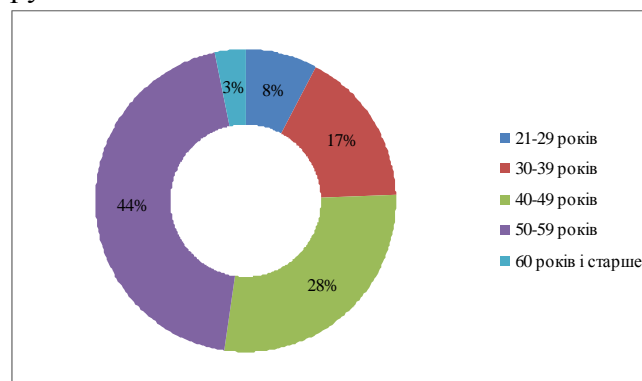
Діаграма 4. Педагогічний стаж респондентів

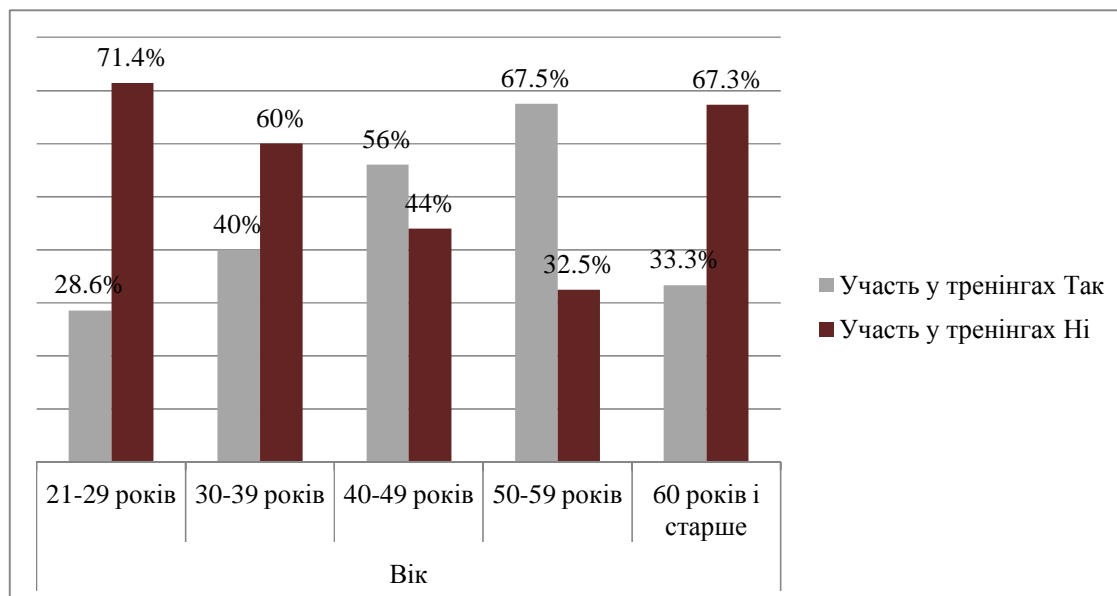
Діаграма 5. Співвідношення між педагогічним стажем та участю в тренінгах

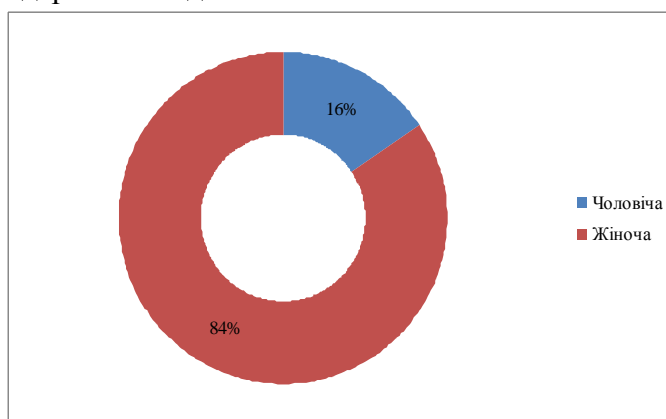
Діаграма 6. Вікові групи опитаних вчителів

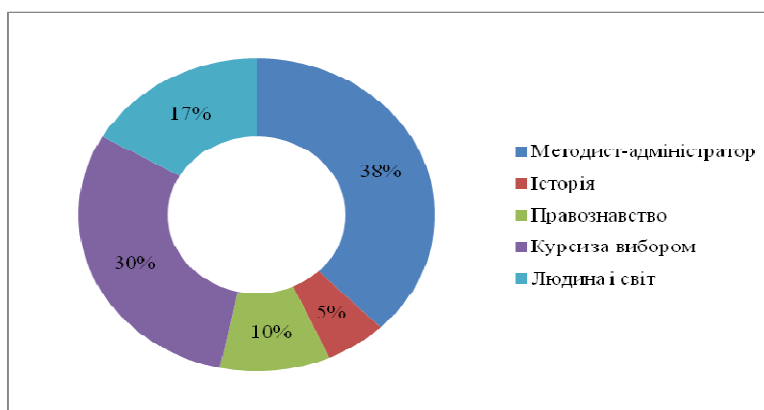
Діаграма 7. Співвідношення між віком вчителя та його участю в тренінгах

Діаграма 8. Гендерне співвідношення вчителів

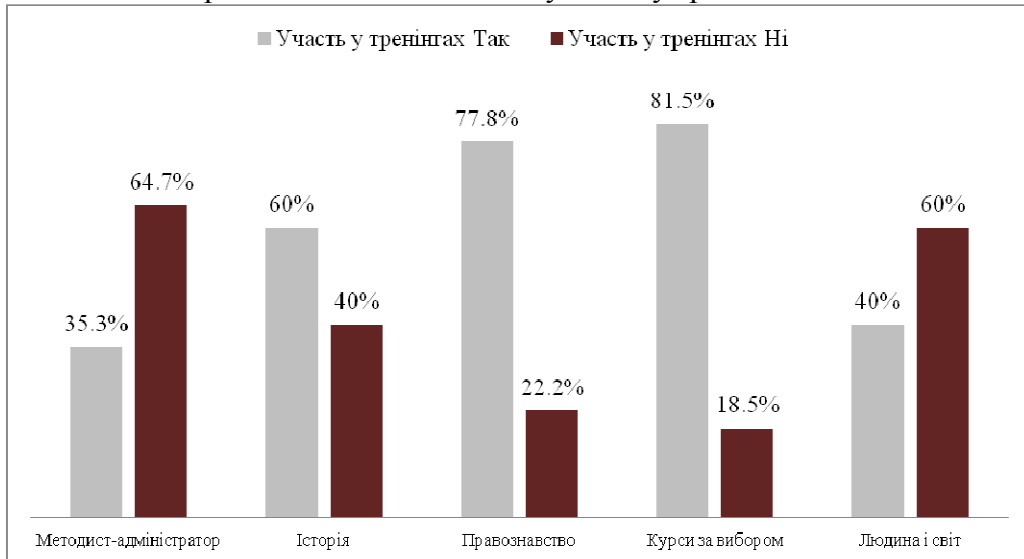

Діаграма 9. Розподіл учителів за предметом викладання

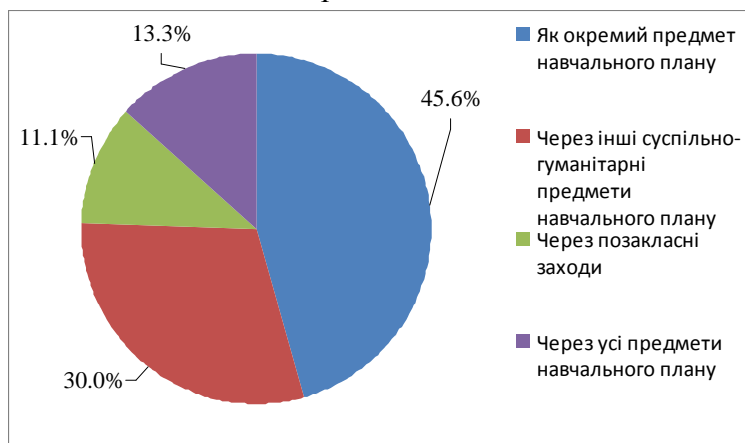

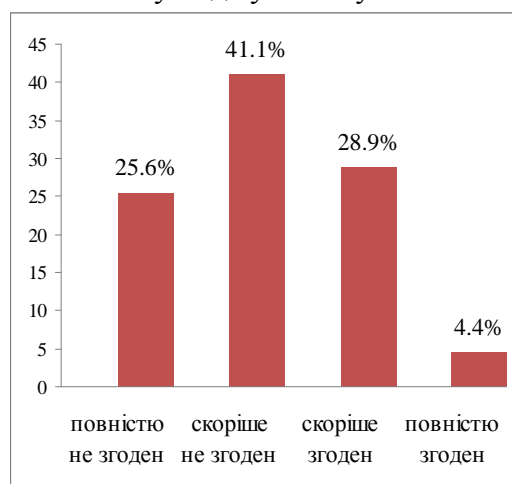
Діаграма 10. Розподіл за предметом викладання та участю у тренінгах

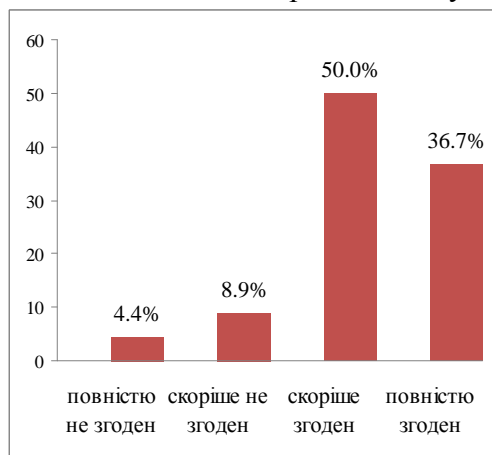
Діаграма 11. Якій моделі викладання громадянської освіти вчителями віддається перевага

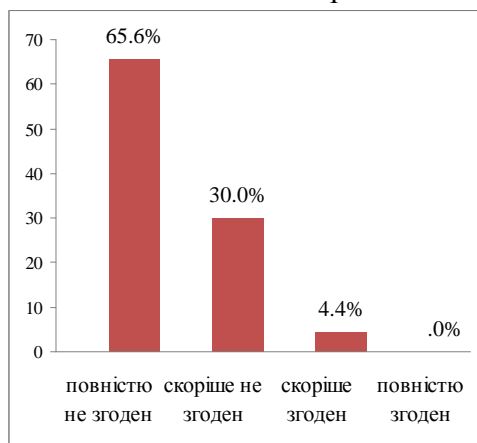
Діаграма 12. Учителі мають узгоджувати з учнями тематику уроків з громадянської освіти

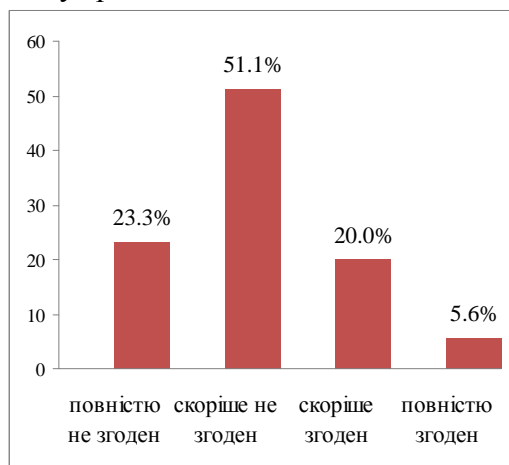
Діаграма 13. Учителі мають викладати громадянську освіту відповідно до програмних вимог

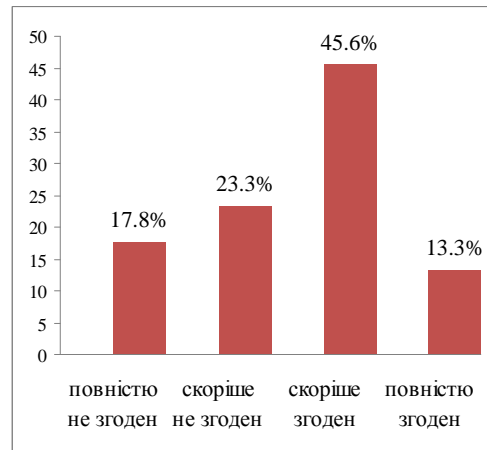
Діаграма 14. У школі неможливо навчити громадянськості

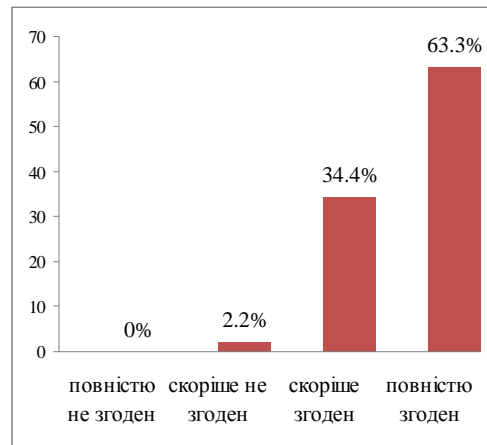
Діаграма 15. З огляду на конфліктність та відмінність думок, в Україні не може існувати консенсусу щодо змісту громадянської освіти

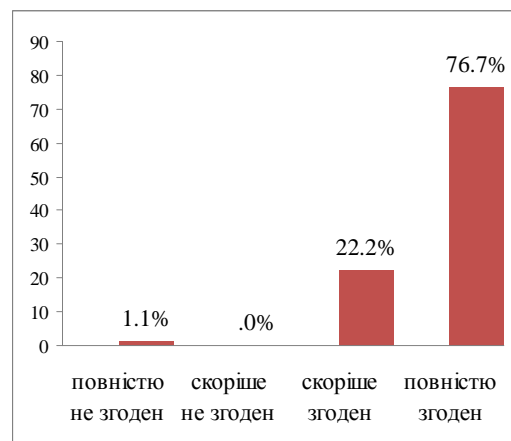
Діаграма 16. З огляду на швидкість змін у країні вчителям часто важко зорієнтуватись щодо змісту громадянської освіти

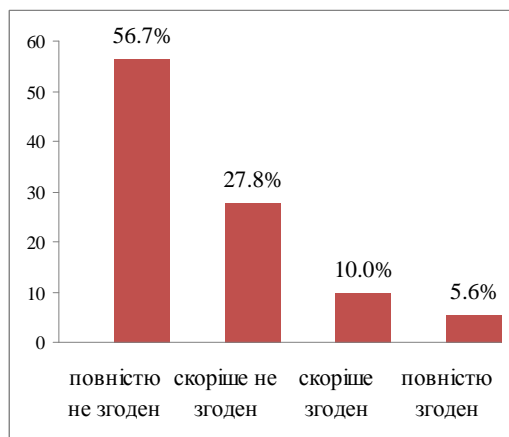
Діаграма 17. Громадянська освіта дійсно впливає на розвиток суспільно-політичної свідомості учнів

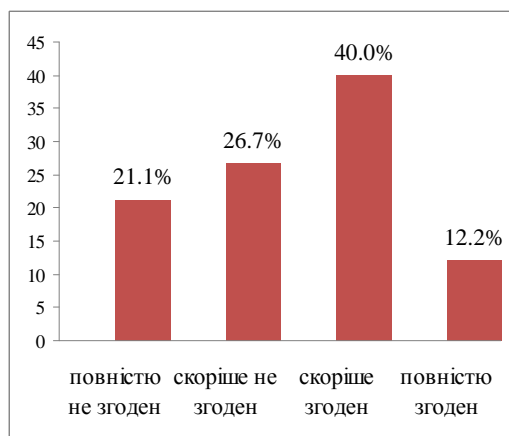
Діаграма 18. Викладання громадянської освіти в школі дуже важливо для майбутнього нашої країни

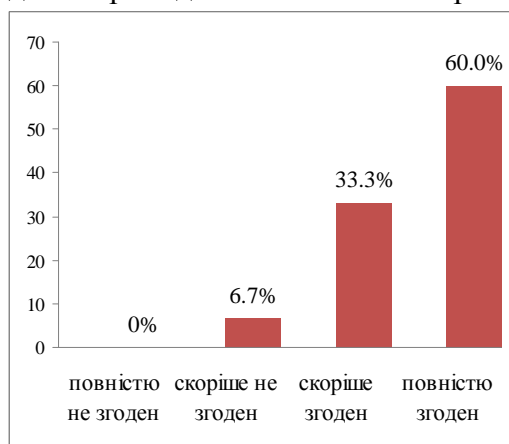
Діаграма 19. Школа не здатна вплинути на формування суспільно-політичної свідомості та громадянськості учнів

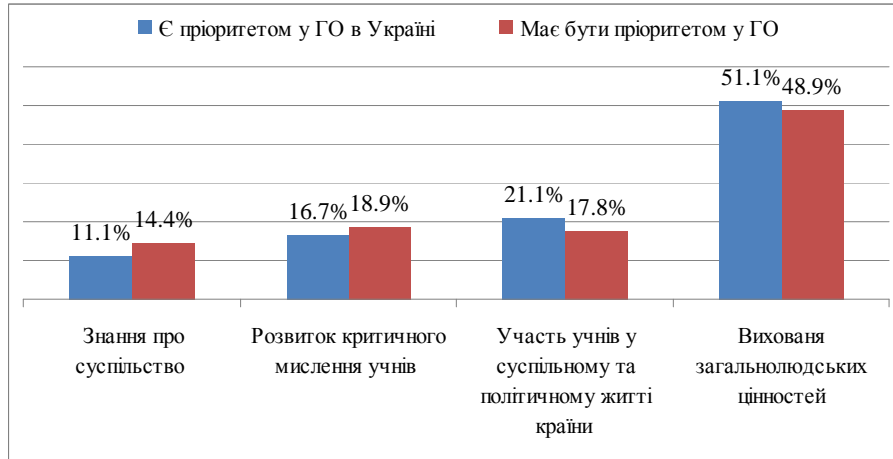
Діаграма 20. Органи управління освітою не приділяють належної уваги громадянській освіті та вихованню

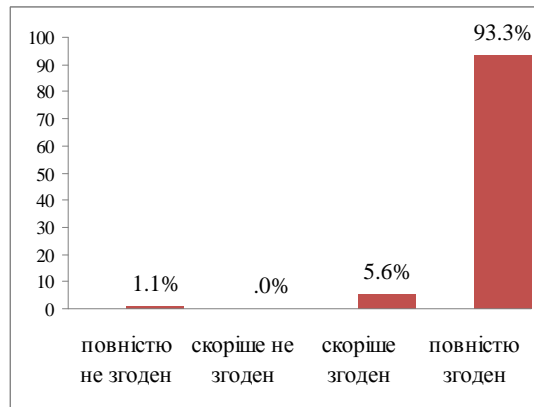
Діаграма 21. Викладання громадянської освіти створює демократичне середовище в школі

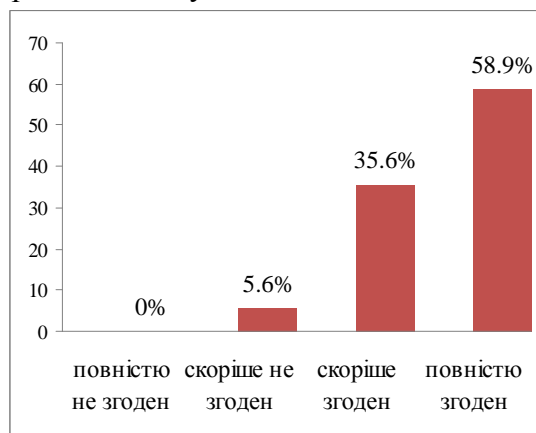
Діаграма 22. Порівняння існуючих і бажаних пріоритетів у ГО

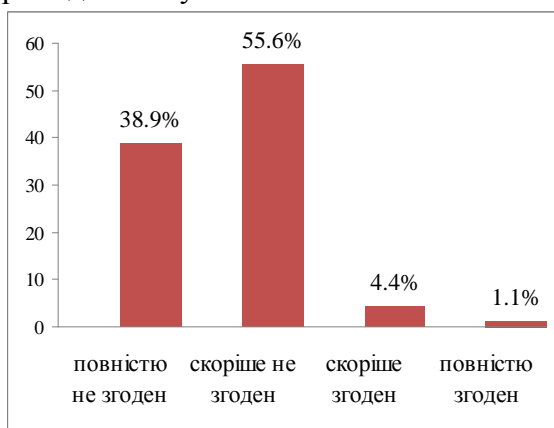
Діаграма 23. Хороший громадянин мусить визнавати важливість дотримання закону

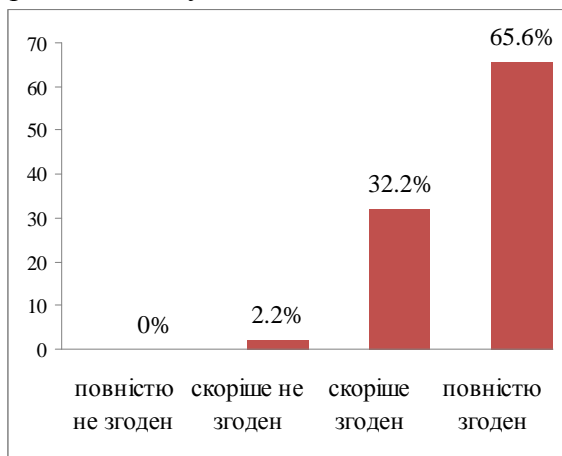
Діаграма 24. Хороший громадянин мусить визнавати важливість участі у всіх виборах

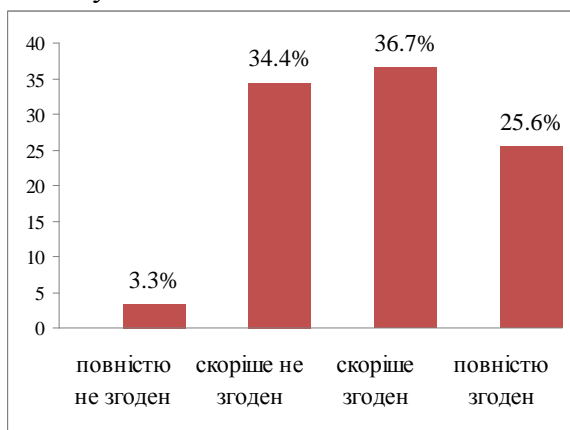
Діаграма 25. Хороший громадянин мусить визнавати важливість вступу в політичну партію

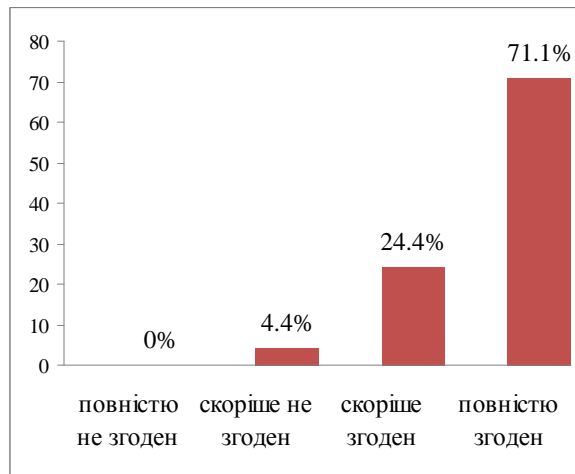
Діаграма 26. Хороший громадянин мусить визнавати важливість сумлінності праці

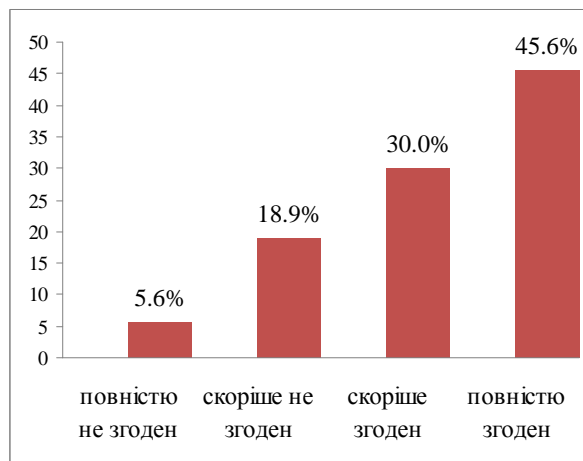
Діаграма 27. Хороший громадянин мусить визнавати важливість участі у мирних протестах проти несправедливого закону

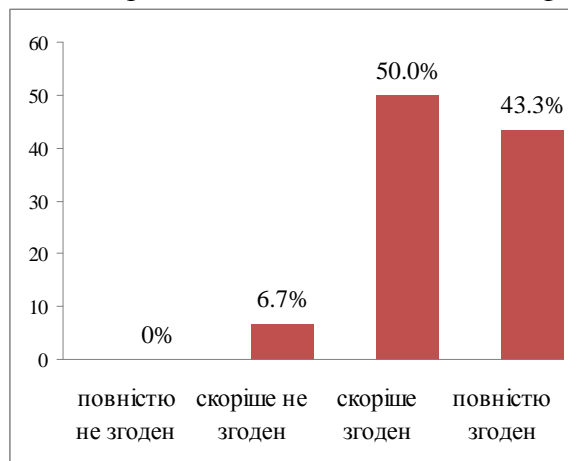
Діаграма 28. Хороший громадянин мусить визнавати важливість знань про історію

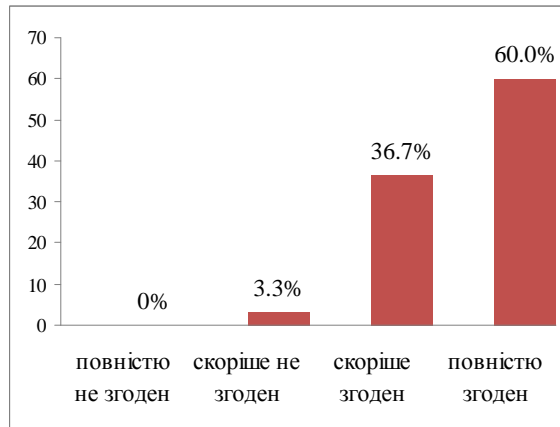
Діаграма 29. Хороший громадянин мусить визнавати важливість військової служби для захисту країни

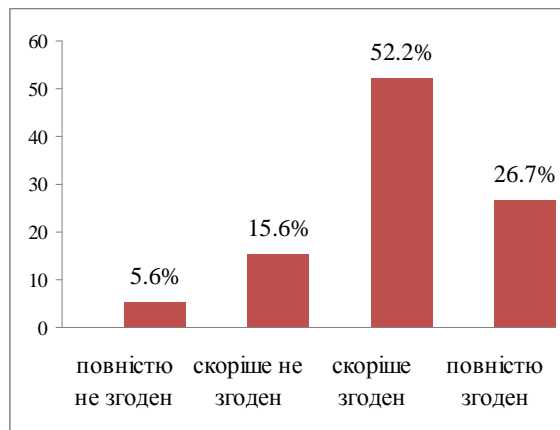
Діаграма 30. Хороший громадянин мусить визнавати важливість бути обізнаним щодо політичних питань, які обговорюються в засобах масової інформації

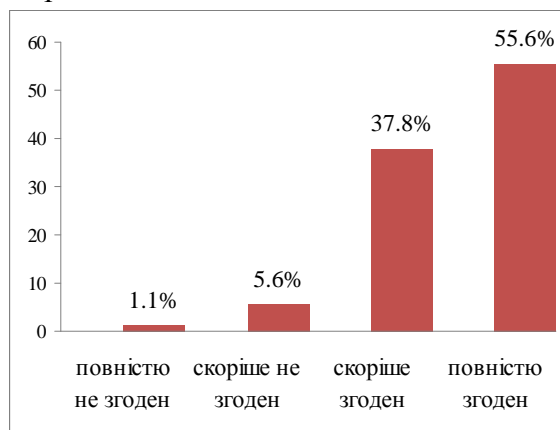
Діаграма 31. Хороший громадянин мусить визнавати важливість участі у заходах, спрямованих на благо людей у громаді (суспільстві)

Діаграма 32. Хороший громадянин мусить визнавати важливість поваги до представників влади та уряду

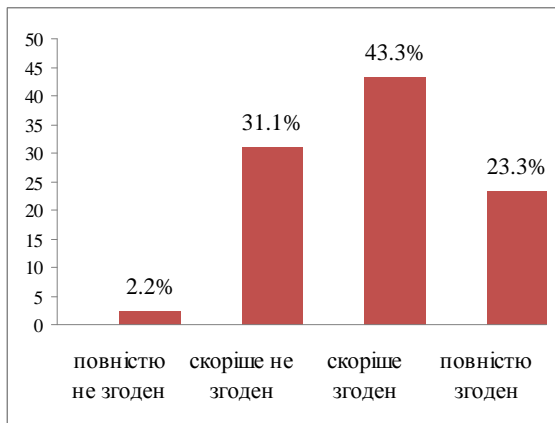

Діаграма 33. Хороший громадянин мусить визнавати важливість участі у заходах, спрямованих на захист прав людини

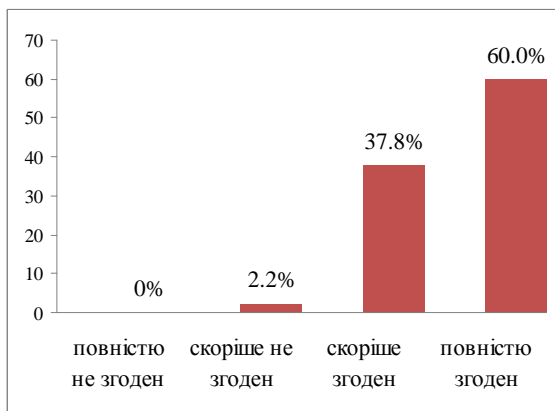

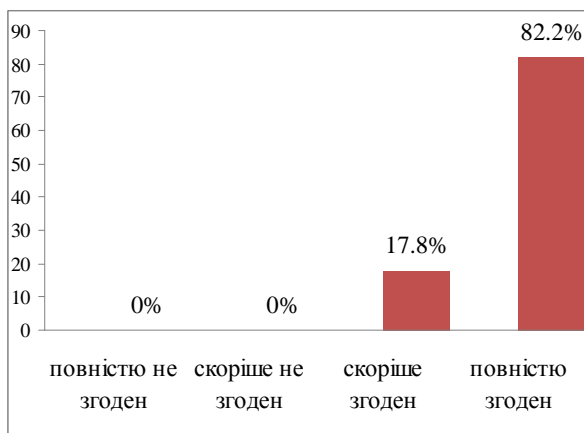
Діаграма 34. Хороший громадянин мусить визнавати важливість участі у політичних дискусіях

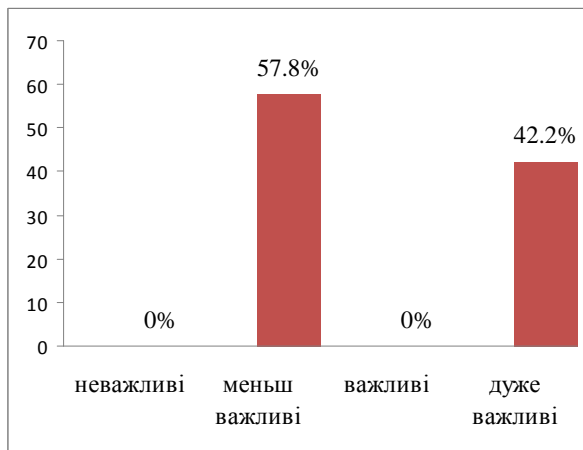
Діаграма 35. Хороший громадянин мусить визнавати важливість участі у заходах, спрямованих на захист довкілля

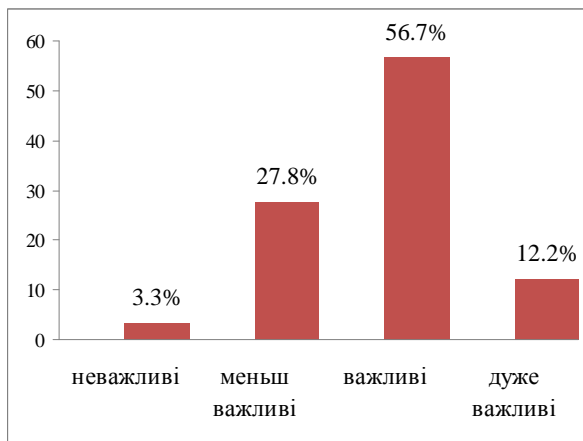
Діаграма 36. Хороший громадянин мусить визнавати важливість бути відданим патріотом України

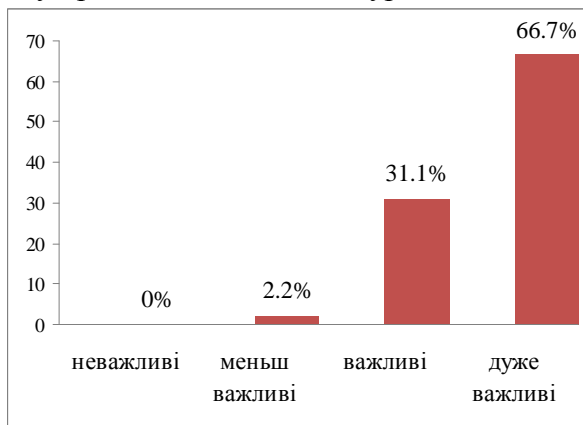
Діаграма 37. Важливість програми, концепції громадянської освіти у процесі підготовки до уроків або заходів

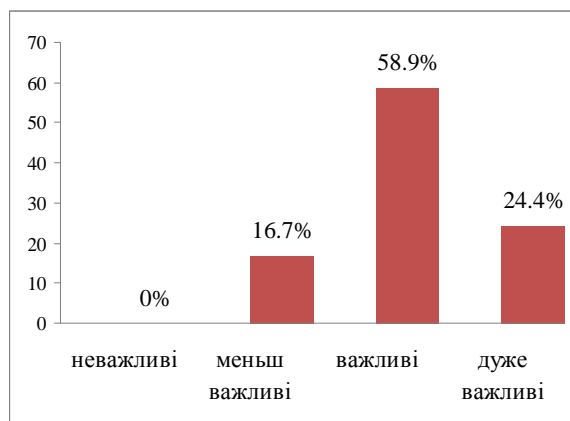
Діаграма 38. Важливість власних ідей вчителя щодо того, що учням важливо знати у процесі підготовки до уроків або заходів

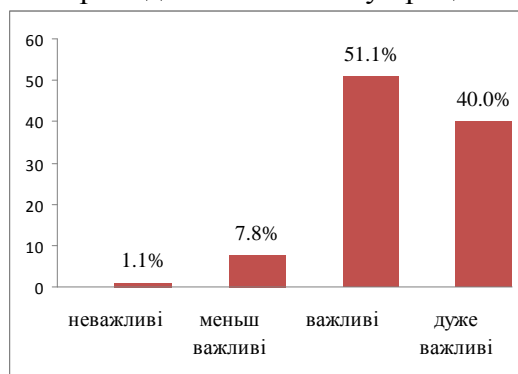
Діаграма 39. Важливість таких джерел як текст Конституції, Декларації прав людини, Декларації прав дитини у процесі підготовки до уроків або заходів

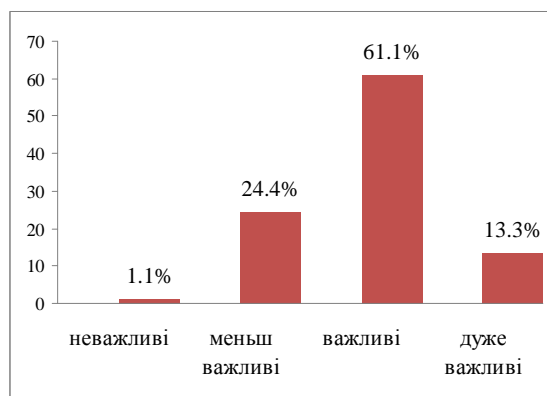
Діаграма 40. Важливість рекомендованих підручників у процесі підготовки до уроків або заходів

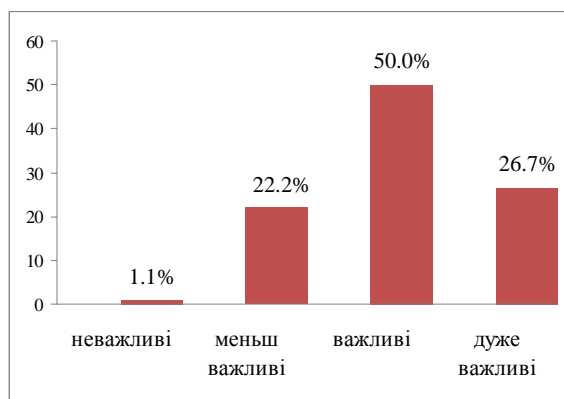
Діаграма 41. Важливість посібників та матеріалів, рекомендованих та опублікованих міжнародними проектами з громадянської освіти у процесі підготовки до уроків або заходів

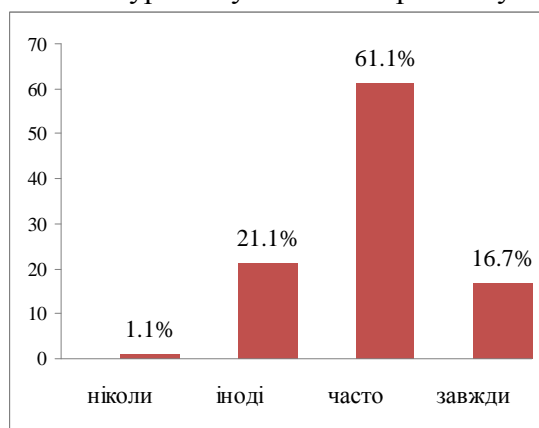
Діаграма 42. Важливість матеріалів, які розроблені самостійно, у процесі підготовки до уроків або заходів

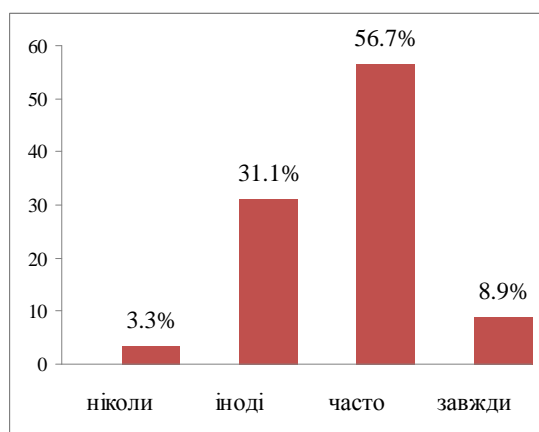
Діаграма 43. Важливість матеріалів засобів масової інформації (Інтернет, телебачення, радіо, газети) у процесі підготовки до уроків або заходів

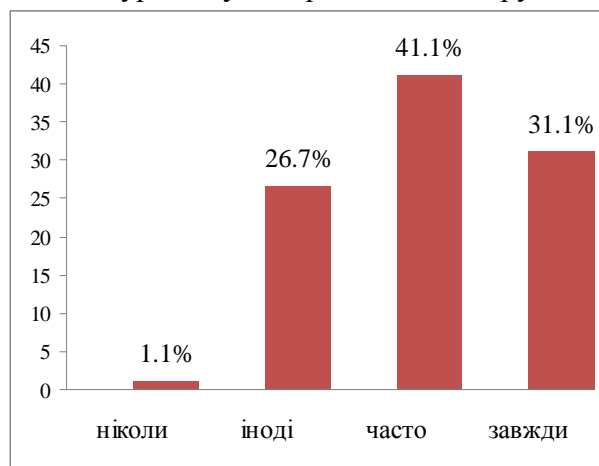
Діаграма 44. Як часто на Ваших уроках учитель обирає тему обговорення

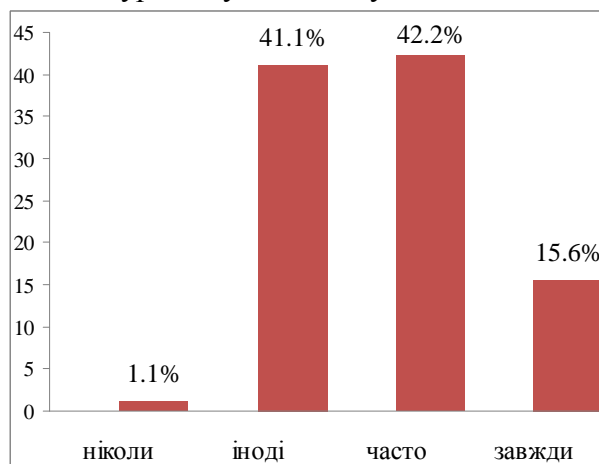
Діаграма 45. Як часто на Ваших уроках учні працюють над проектом, який передбачає збір інформації поза школою

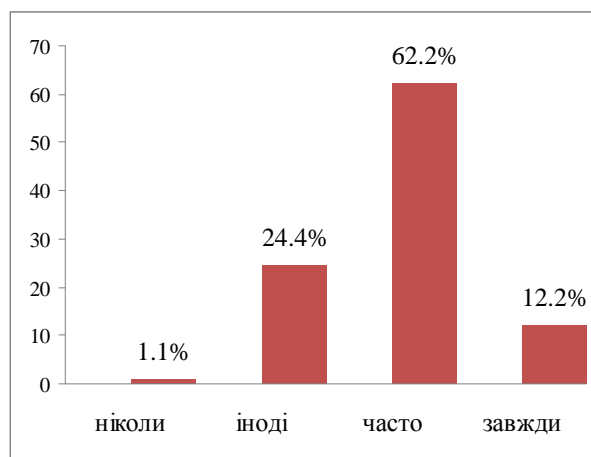
Діаграма 46. Як часто на Ваших уроках учні працюють з підручником

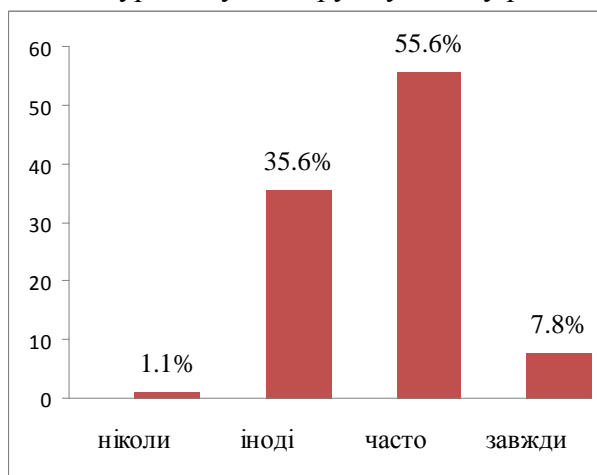
Діаграма 47. Як часто на Ваших уроках учні виконують письмові вправи

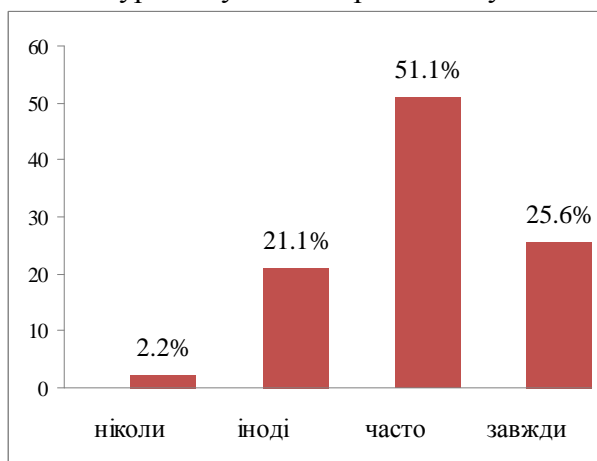
Діаграма 48. Як часто на Ваших уроках учні працюють в групах над різними темами і готують презентацію

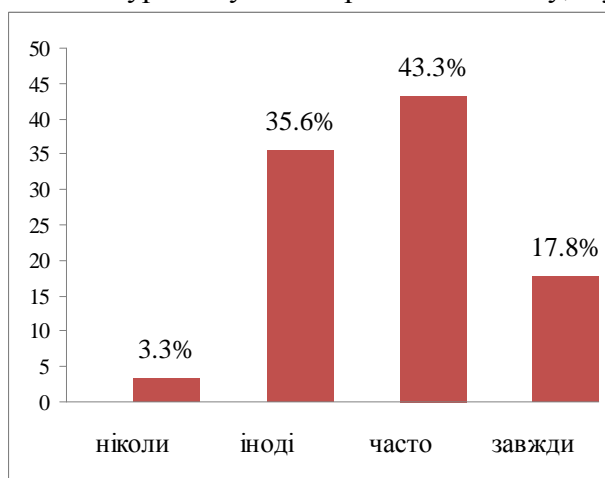
Діаграма 49. Як часто на Ваших уроках учні беруть участь у рольових іграх

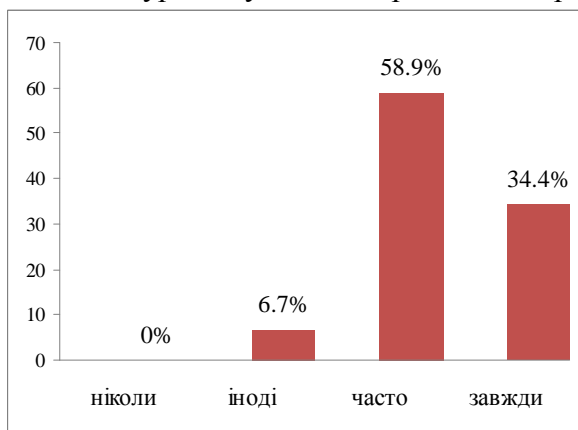
Діаграма 50. Як часто на Ваших уроках учитель проводить усне опитування

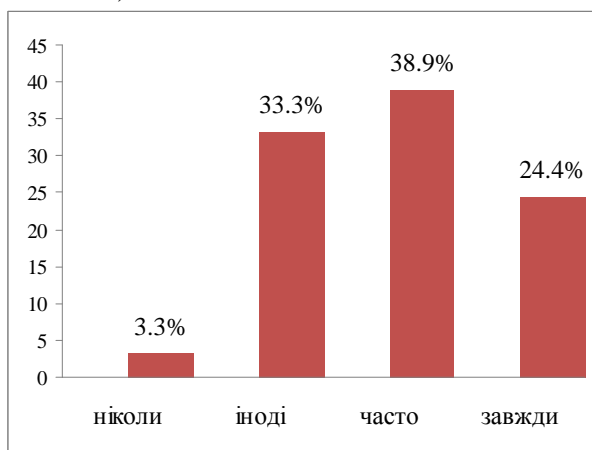
Діаграма 51. Як часто на Ваших уроках учитель розповідає тему, а учні слухають

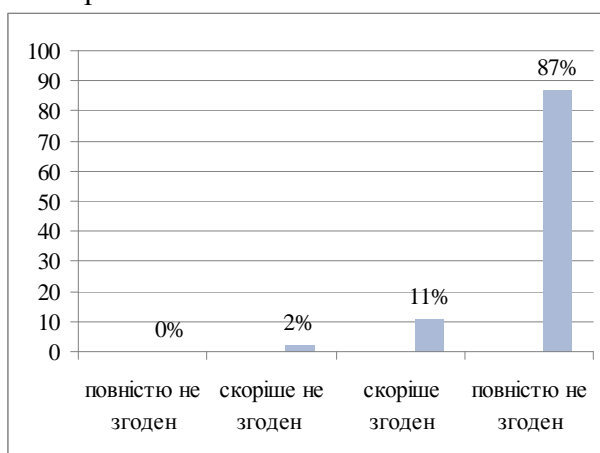
Діаграма 52. Як часто на Ваших уроках учитель сприяє обговоренню спірних питань на уроці

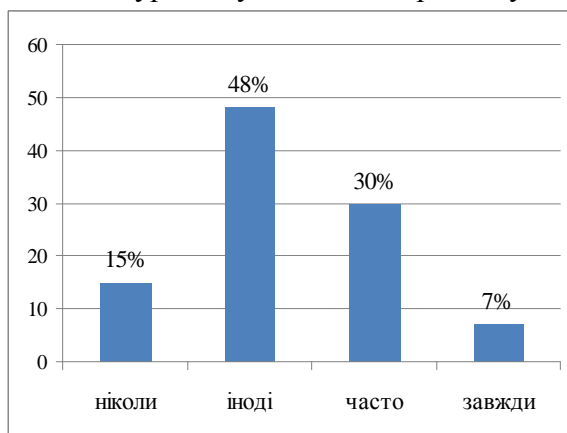
Діаграма 53. Як часто на Ваших уроках учні беруть участь у заходах, які відбуваються поза школою (у громаді, суспільстві)

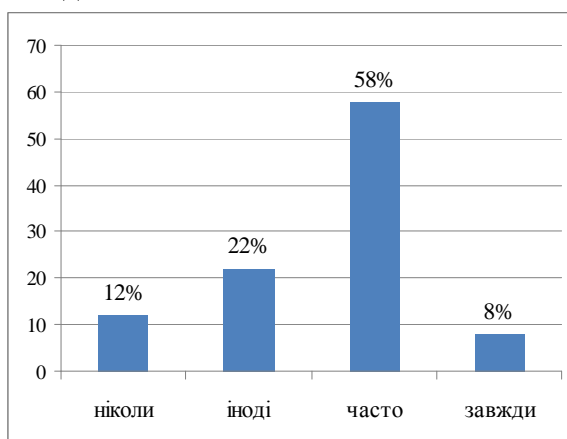
Діаграма 54. Хороший громадянин мусить визнавати важливість поваги до представників всіх націй, які мешкають в країні

Діаграма 55. Як часто на Ваших уроках учитель використовує мультимедійні ресурси

Діаграма 56. Як часто учні спілкуються у віртуальних спільнотах (через мережу Інтернет) поза школою та вдома

Діаграма 57. Як часто учні створюють власні джерела інформації щодо їх активної участі в процесах прийняття рішень на рівні школи, громади тощо через електронні засоби спілкування (створення сайтів, блогів)

